

Ярина Цимбал

**«Спогади про минуле» Володимира Гжицького:
пригадування і конструювання**

«Спогади про минуле» Володимира Гжицького чекали на публікацію понад 40 років. Хоча завершено їх у лютому 1969 року, коли хрущовська «відлига» вже закінчилася і почалися брежневські «морози», писалися вони не «в шухляду». Навпаки, автор мріяв побачити їх у друці і то сподівався на публікацію, то зневірювався, але в кожному разі докладав для того зусиль. І йому це майже вдалося: у березні 1973 року львівський журнал «Жовтень» надрукував спогади Гжицького під назвою «Мої побратими»¹, а вже в грудні письменника не стало. Проте це була компромісна вибіркова публікація переробленого й відредагованого первісного тексту.

Листування Володимира Гжицького, порівняння оригінального тексту «Спогадів про минуле» і їх прижиттєвого журнального варіанту, а також залучення додаткових джерел з історії української літератури 1920-х років оприявнюють довгу й цікаву творчу історію цих мемуарів, розкривають їхню своєрідну «творчу кухню» і водночас містять цікавий матеріал про культурну атмосферу й цензурні порядки кінця 1960-х — початку 1970-х років.

Беручись до спогадів, Гжицький мав перед собою конкретну мету. Звичайно, спогади ніколи не пишуться безцільно, адже в суті своїй вони покликані відновити, оживити минуле. Юрій Смолич, автор «Розповіді про неспокій» (1968) — перших мемуарів про двадцяти–тридцяті роки в українській літературі, переконував своїх літературних ровес-

---

¹ Див.: *Гжицький, Володимир. Мої побратими // Жовтень. — 1973. — № 3. — С. 81–93.*

ників писати спогади і наводив багато причин: не можна, щоб цей період пішов у непам'ять — треба знати «і початок нової доби, яку започаткував Великий Жовтень, розвиток суспільної думки при початку нової доби, отже, й процес становлення літератури того часу»; і треба випередити «контрреволюційну націоналістичну еміграцію», яка нібито викривляє й фальсифікує події того літературного періоду².

Друкований у «Жовтні» варіант спогадів Гжицького «Мої побратими» завершується пасажем-відповіддю на заклик Смолича (в оригінальному тексті його немає): «Пишучи ці спогади, я ставив собі завданням воскресити для сучасного покоління постаті перших піонерів радянської літератури, які з меншим чи більшим талантом відтворювали величну епоху в житті нашого народу і Радянської держави. Радий буду, якщо мені вдалося здійснити свій задум хоча б частково»³.

Як впливає з листів Гжицького до Олени Коцюби⁴, він почав писати свої спогади ще 1968 року, одразу після виходу «Розповіді про неспокій». Саме ця книжка спонукала письменника взятися за перо мемуариста, але заміри у нього були дещо відмінні від Смоличевих і від тих, які він озвучив пізніше. У передноворічному листі від 19 грудня 1968 року Гжицький писав: «Взявся я за невдячну, мабуть, справу, написати спогади про “Плуг” і плужан, на зразок Смоличевих “Розповідей про неспокій”. Не знаю, чи знайома Вам ця книга? Коли не читали, дістаньте і прочитайте. Там він згадує Гордія Максимовича і багатьох інших, кого вже нема. Не згадує плужан. Я хочу цей пробіл доповнити»⁵.

Завдання виявилось не з легких. Близьких друзів у Гжицького серед плужан не було, про багатьох він нічого не міг пригадати

---

² Смолич, Юрій. Розповідь про неспокій. — К.: Радянський письменник, 1968. — С. 283.

³ Гжицький, Володимир. Мої побратими // Жовтень. — 1973. — № 3. — С. 93.

⁴ Колобкова-Коцюба Олена Сергіївна (1901–?) — дружина письменника Гордія Максимовича Коцюби (1892–1938). Працювала бібліотекаркою в Комуністичному університеті ім. Артема, очолювала раду жінок при СРПУ. Замолоду належала до поетичного гуртка В. Гофмана в Полтаві.

⁵ Лист В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 19 грудня 1968 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 208.

поза скупими офіційними довідками. Кілька разів він починає розповідати про Сергія Пилипенка і щоразу збивається на інші постаті й події, пов'язуючи окремі історії в одну загальну розповідь десь так: «...але про це нижче. Зараз мені хочеться іти крок за кроком, як ішло моє особисте поруч із літературним». До головної своєї теми автор повертається, так само не надто мудруючи: «Та продовжимо про “Плуг”». Гжицький і сам бачить ці раптові невмотивовані переходи і скаржиться на брак матеріалів, на тісні рамки обраної теми: «Уже під час писання цих спогадів я зрозумів, що взявся до невдячної роботи. Писати про самих плужан маю замало матеріалу. Тих, що залишились у “Плузі” від його заснування до закриття, залишилось небагато. Всі, кому тісно було в “Плузі”, кого манила слава, покидали матірну організацію і шукали щастя в інших, їх тоді було багато...».

Зрештою, мемуарист знайшов собі ще одну «точку відліку» — будинок «Слово». У листі до Олени Коцюби він пояснював, як йому вдалося долучити до спогадів про плужан її репресованого чоловіка: «Згадав я добрим словом Гордія Максимовича, бо не тільки про плужан там мова, а про людей, що так чи інакше зустрічались з плужанами, особливо у будинку “Слово”»⁶. Завдяки цій знаковій харківській споруді Гжицькому вдалося розповісти не тільки про Гордія Коцюбу, а й про Майка Йогансена, Леся Курбаса, Юрія Яновського.

Усвідомивши, що написати спогади на таку вузьку тему — про самих лише плужан — не вдасться, письменник зізнався: «Брався я до цієї праці, щоб сказати своє слово головним чином про плужан, людей, що починали українську радянську літературу, а коли почав, то побачив, що на самих членах організації “Плуг” не можна зупинитись, бо вони не стояли осторонь, вони зустрічалися з іншими членами інших організацій літературних, таких як “Гарт”, ВУСПП, “Вапліте”, проявляли більші чи менші симпатії до згаданих організацій, виходили з “Плуга”, вважаючи цю організацію затісною для себе, а крім того, описуючи якусь подію, зв'язану з “Плугом” чи плужанами, натрапляв на людей, повз яких пройти, не помітивши їх, було немож-

⁶ Лист В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 15 лютого 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 213.

ливо, і я зупинявся довше чи коротше на декому з них, переважно ж на тих, з ким мені доводилось зустрічатись особисто, з ким хоч коротко було щось спільне, близьке в житті».

Намагаючись бути максимально точним і об'єктивним, Гжицький не надто покладався на власну пам'ять. Його мемуари — це однаковою мірою результат пригадування і конструювання. По-перше, він звертався по допомогу до знайомих, розпитуючи, що вони самі пам'ятають. Олені Коцюбі, яка жила в Києві і підтримувала зв'язки з родинами репресованих письменників (зокрема з Людмилою Пилипенко-Хмельницькою, сестрою Сергія Пилипенка, і Тамарою Мороз-Стрілець, вдовою Григорія Косинки), він писав: «Дуже буду вдячний, якщо Ви попросите сестру Сер[гія] Волод[имировича] подати мені кілька характерних рис цієї людини. Навіть і сімейні справи (скільки у нього було дітей?). Щось таке гарне про нього, бо я вже багато забув, а закулісної сторони його життя й зовсім не знаю. Це зробило б велику послугу і мені, і С. В. Я хочу, щоб молодь знала, хто починав для неї літературу, що боролась за краще для неї життя.

Я думаю, не відмовить мені його рідна сестра. Бажано швидше, але вже як буде, прийму з вдячністю.

Може, і Ви, дорога Леночко, що згадаєте цікаве і про нього, і ще декого з плужан? Там же був тоді і Божко, і Панч, і Сенченко, і Сосюра, Грудина, Вражливий, Бедзик, Романовська і ін.»⁷.

Не відомо, чи відповіла адресатка на питання Гжицького, чи зверталася вона до Людмили Пилипенко-Хмельницької, — листів про це не збереглося. Однак у «Спогадах про минуле» є короткі відомості про сім'ю Пилипенка: «Сергій Володимирович мав родину. Одружений з Тетяною Кардиналовською, мав з нею дві дочки: утримувати сім'ю в ті роки було нелегко». Єдине, що відомо достеменно, — сестра Пилипенка читала ці спогади і схвалила. Про це Гжицькому повідомила в листі Олена Коцюба⁸.

⁷ Лист В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 19 грудня 1968 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 208–208зв.

⁸ Див.: Лист О. С. Коцюби до В. З. Гжицького від 6 серпня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 268. — Арк. 41. Листи Олени Коцюби до Гжицького зберігаються у його фонді як листи невстановленої особи за підписом «Ваша Олена».

Сьогодні дослідники можуть лише шкодувати, що Гжицький мав таку ненадійну пам'ять і про чимало подій, у яких він брав участь, був особисто причетний або ж знав про них від очевидців, у спогадах розказано через треті руки. Працюючи над мемуарами, він не раз питався у знайомих про речі, про які сам мусив би знати найкраще: «Зараз я зупинився на Хвильовім — це мої особисті з ним зустрічі, нема нічого з того, про що писав Смолич. Закінчую його смерть. Чи пригадуєте Ви, куди він стріляв у себе — в голову чи в груди? Якщо ласка, напишіть мені. Я пам'ятаю, що двірник викликав мою М[арію] [Іванівну] як медсестру до Хвильового, але вона застала вже мертвого. Вона описувала місце і самого десперата, але я забув»⁹.

Звертався Гжицький і до друкованих документів тієї доби, які стали для нього джерелом натхнення і спогадів одночасно. Немає сумніву, наприклад, що письменник докладно опрацював журнал «Плуг» за 1928 рік. Саме тоді було надруковано подорожні нотатки самого Гжицького «Алтай» про їхню з Іваном Багмутом поїздку (№ 9), яку він описує з тими самими подробицями і в «Спогадах...»; і нариси Михайла Биковця «По червоній Білорусі» (№ 1, 2) та «Історія з пам'ятником Шевченкові» (№ 3), про які згадує Гжицький, а останній докладно переказує і щедро цитує.

Тоді ж таки протягом 18–21 лютого 1928 року в Будинку літератури ім. Блакитного відбувся знаменитий диспут «Наша літературна дійсність». Журнал «Плуг» надрукував звіт про нього в № 3 у розділі «Хроніка». Розповідь Гжицького про диспут повністю ґрунтована на цій статті, а цитати Миколи Скрипника переписано з неї дослівно. Те саме слід сказати про пасаж у «Спогадах...», присвячений антирелігійній літературі плужан. Дивно, що Гжицький, який позабував так багато важливого й суттєвого, добре пам'ятає перелік антирелігійних плужанських книжечок, ба більше — навіть зміст кількох таких збірників може переказати. Список цей він підсумовує скрушно: «Однак така досить значна антирелігійна художня література плужан не зовсім відповідала цінності зі сторони пропагандистської. Помітне було неглибоке знання авторів, неухвалне ставлення до суті роботи.

⁹ Лист В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 10 січня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 211–2113в.

Багато плужан вживало недопустимо непристойних виразів. Сатиричний чи гумористичний антирелігійний твір мусив бути живим, жвавим, талановитим, але без зайвих образ і вульгаризмів».

Півсторінки тексту, про які йдеться, належать перу не Гжицького, а Якова Ковальчука. У його статті «“Плуг” на протирелігійному фронті» читаємо і про антирелігійні збірники (с. 59–60), і про окремі видання плужан (с. 60), і аналіз атеїстичної плужанської творчості: «Але така досить значна антирелігійна літературно-художня продукція плужан не зовсім відповідає цінності її з боку пропагандистського. Здебільшого, помітно неглибоке знання і неуважне ставлення до суті антирелігійної роботи. [...] Але вся біда в тім, що багато товаришів далеко відходять від гуморески, від сатири і наближаються до неприпустимо-непристойних виразів. [...]

Яким же мусить бути сатиричний чи гумористичний антирелігійний твір? “Жива, жвава, талановита і влучна публіцистика старих атеїстів XVIII століття, — каже В. І. Ленін у статті “Під прапором марксизму”, — [...] завжди буде в тисячу разів більш придатною для того, щоб розбудити людей з релігійного сну...”»¹⁰.

Як свідчить дата в кінці тексту, основний масив «Спогадів про минуле» Гжицький завершив 2 лютого 1969 року. Через два тижні він писав Олені Коцюбі: «Спогади я закінчив, вийшло всього 62 стор. машинопису»¹¹. Очевидно, письменник одразу роздав читати примірники тексту друзям у Львові, а також Мирону Чеховичу, своєму давньому товаришеві ще з харківського періоду, який на початку березня 1969 року саме гостював у Гжицького. (До речі, Чехович теж фігурує на сторінках «Спогадів...».) Реакція перших читачів його потішила і водночас спонукала подумати про доопрацювання мемуарів. «Мої “Спогади” зробили враження. Друзі радять мені доповнити їх і розширити. Не знаю, чи подужаю, забулось уже багато», — писав він Коцюбі в березні, а в травні знову повертався до цієї теми: «Зараз думаю, як розширити мої “Спогади”». І буквально за п’ять днів

¹⁰ Ковальчук, Яків. «Плуг» на протирелігійному фронті // Плуг. — 1928. — № 1. — С. 61–62. Правопис статті збережено.

¹¹ Лист В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 15 лютого 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 213.

після щойно цитованого листа Гжицький повідомляє Коцюбі, що поставив у своїх мемуарах останню крапку: «Зараз закінчив “Спогади”. Дописав про Хоткевича, Бобинського, Т. Табідзе і Яшвілі, доповнив про Остапа Вишню і ще дещо. На цьому “Спогади” закінчу»¹².

У фондї Володимира Гжицького в ЦДАМЛМ України зберігається саме цей фінальний варіант. Це первісний текст — авторизований машинопис — із вклеєними аркушами-доповненнями про Бобинського, Остапа Вишню, грузинських поетів, що їх автор дописав пізніше.

Друзям і колегам поза Львовом Гжицький почав роздавати «Спогади про минуле» для читання й відгуків тільки в середині червня 1969 року. Своїй повірниці і давній товаришці Олені Коцюбі він надіслав оригінальний примірник: «Посилаю Вам “Спогади про минуле”. Маю уже трохи доповнений варіант, отже, цей можете собі затримати і дати читати кому захочете. Буду радий почути від Вас, чого варті ці спогади»¹³. Тоді ж таки, турбуючись про дальшу долю своїх мемуарів, зокрема дбаючи про їх публікацію, Гжицький писав своєму приятелю, перекладачеві Костянтину Трофимову: «Якщо Ви в Ірпіні і маєте охоту прочитати мої “Спогади” і, якщо подобаються, перекласти, то я Вам їх пришлю»¹⁴. Адресат швидко й охоче відгукнувся: «Я з радістю прочитаю Ваші спогади і, якщо вони сподобаються мені, — перекладу їх і запропоную журналу “Дружба народів”. Отже, надсилайте мені оригінал»¹⁵.

В архіві збереглися листи Олени Коцюби і Костянтина Трофимова з враженнями й зауваженнями до мемуарів Гжицького. Реагував на них письменник по-різному. Олена Коцюба, з якою письменник активно листувався й зустрічався, знала, що він пише мемуари і в листах не раз відгукувалася на повідомлення про перебіг роботи:

¹² Листи В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 15 березня, 27 травня і 2 червня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 215зв., 219, 221зв.

¹³ Лист В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 21 червня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 223.

¹⁴ Лист В. З. Гжицького до К. Д. Трофимова від 17 червня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 186.

¹⁵ Лист К. Д. Трофимова до В. З. Гжицького від 2 липня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 26.

«Дякую, що згадали Гордія у своїх спогадах, хотілось би, щоб Ви згадали і мене, і я б теж дістала трішки безсмертя. Чому кожній людині хочеться безсмертя?»; «Дуже цікавлюсь Вашими спогадами і оповіданнями і бажаю, щоб вони були якнайшвидше надруковані»; запитувала: «Чи згадуєте Ви у спогадах Ваше особисте життя, чи тільки справи літературні і письменників?»¹⁶.

Отримавши нарешті рукопис і прочитавши такий довгожданий текст, Коцюба присутніх зауважень не висловила, ба навіть була дещо розчарована: «Спогади Ваші прочитала з інтересом, вони мені сподобались. Хотілось би, щоб це були не тільки літературні спогади, але і спогади про особисте життя, але такі, мабуть би, не надрукували.

Прочитала їх і сестра Сергія Володимировича, хоче Вам сама написати. Їй теж сподобались. Прочитала ще одна моя приятелька, їй би хотілось, щоб вони були більш послідовними, а мені саме подобається, що писали, як згадали.

Дякую, що згадали Гордія “незлим тихим словом” і, звичайно, шкодую, що не дали мені трошки безсмертя і не згадали про мене хоч парою слів. Правда, Ви ніяких жінок не згадували і спогади Ваші закінчуються раніше, ніж організувалась при Спілці Рада жінок і я була її головою. Проте це все не важно»¹⁷.

Але для письменника, очевидно, це все-таки було важливо. Про Гордія Коцюбу він писав: «З Гордієм Максимовичем ми познайомились у наших спільних знайомих, а потім уже часто зустрічались у будинку “Слово”, де і він одержав помешкання». У друкованому варіанті «Мої побратими» історію знайомства описано докладніше: «Познайомився я з ним у будинку письменників “Слово”, через його ж дружину» — і далі йде абзац про Олену Сергіївну Колобкову, «дуже начитану особу і красиву жінку», яка працювала бібліотекаркою в Комуністичному університеті ім. Артема і влаштувала там диспут про «Чорне озеро» Гжицького, а після диспуту вони разом пішли на кон-

¹⁶ Листи О. С. Коцюби до В. З. Гжицького від 20 лютого, 30 травня і 5 червня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 268. — Арк. 263в., 36, 383в.

¹⁷ Лист О. С. Коцюби до В. З. Гжицького від 6 серпня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 268. — Арк. 41–423в.

церт у Будинок літератури ім. Блакитного, де Колобкова представила Коцюбу як свого чоловіка¹⁸.

Костянтин Трофимов на «Спогади про минуле» відгукнувся розлогим листом і пропозицією Гжицькому розширити й доповнити його мемуари. Як учасник і очевидець тих подій Трофимов знаходив у Гжицького своїх друзів і знайомих, сам починав згадувати з ностальгією і сумом описувані часи: «...“Спогади” прочитав одним духом. Вони мені подобались, бо в них я побачив стільки цікавого для мене і для історії, згадав товаришів, яких я знав, з якими стикався та працював. От бачите, є люди, яких знаєш багато років, але пізніше, якось випадково, дізнаєшся, що твої шляхи якоюсь мірою скрещувалися з ними. От так трапилось і зі мною, коли я прочитав Ваші спогади. Мені приємно, що уже на перших сторінках Ви згадали мого старого приятеля Дмитра Грудину, якого я добре знав та з яким разом працював в Спілці робітників мистецтв України та коли він редагував журнал “Мистецтво”. І мені хотілось, щоб Ви про нього написали трошки більше і як про літератора та людину. Ви побіжно згадуєте про нього не раз. Але так само, як і про декого з інших письменників та діячів мистецтва, зокрема, про Мар'яна Крушельницького, зовсім чому-то ні слова про Амвросія Бучму. А з ним Вам, мабуть, теж доводилось зустрічатись. Ви добре подали свої спогади про Пилипенка, але про таких, як Доленго, Тичина, Панч, Куліш, Епик, Головка, Копиленко, зокрема, можна було про нього пов'язати з його рецензією на “Чорне озеро”. Показати його не лише як рецензента, а й людину. Взагалі, не завадило поширити матеріал про літературні течії (до речі, мені подобалось, як Ви написали про Семенка), про їх боротьбу, яка точилася в ті часи. Та, може, треба було згадати й про таких, як Бажан. Зрозумійте тільки мене вірно.

Хотілось би, щоб Ви поширили розповідь про грузинських поетів Табідзе, Яшвілі. Та особливо про свої зустрічі з Маяковським.

До речі, Ви згадуєте про фельетон Новицького, надрукований в “Вістях”. Якимось так трапилось, що за підписом цього ж автора в 1937 році появилася стаття чи фельетон про мене під заголовком

---

¹⁸ Див.: *Гжицький, Володимир*. Мої побратими // Жовтень. — 1973. — № 3. — С. 90.

“На городі бузина, а в Києві дядько”, з якого почалось моє “частування” в ті роки. Теж надрукували його “Вісті”, а потім і інші газети.

Можливо, любий Володимире Зеноновичу, й не варт було б про це згадувати, але якось по асоціації згадалось.

Отже, Ваші спогади, коли їх доповнити ще новими “матер’ялами”, живими фактами, що характеризують творче обличчя письменників і митців, їх життя — прочитають не лише фахівці, літературознавці, а й прості смертні, яким цікаво знати, як розвивався літературний процес на Україні. Можливо, треба було б Вам, як представнику Галичини, більше розповісти й про “Західну Україну”¹⁹.

Проте Гжицький дуже ревниво поставився до дружніх порад Трофимова і до свого твору взагалі. Він не готовий був доробляти і переписувати текст, так би мовити, для вічності — він будь що хотів бачити його надрукованим. До того ж його непокоїло те, що «Спогади про минуле» не єдині в потоці мемуарної літератури про двадцять роки. Трофимову він відповів із виразним роздратуванням: «Ваш лист не приніс мені великої радості. Мені приємно, звичайно, що спогади подобались Вам, але це тільки платонічна любов. У такому вигляді, як є, “Спогади” Вас не задовольняють, Ви хотіли б поширити і т. ін. Я говорив уже, що писав тільки про тих, кого вже нема в живих, і про тих, кого не згадав у своїй першій книзі Смолич. Зараз він уже написав другу книгу, і там, певне, є те, про що сказано у мене, тільки ширше, бо Смолич мав такі можливості, яких не було у мене. Ще одне: я писав те, що бачив і пам’ятав. Можливо, що цього мало, але більше я не можу, та й писати, не маючи перспектив на те, що праця побачить світ, нема рації»²⁰.

Дивно, але Смоличеві спогади були Гжицькому наче кістка в горлі — він постійно озирався на нього як на конкурента у праві згадувати людей і події двадцятих років, а в розчарованому листі до Олени Коцюби навіть охарактеризував мемуарну творчість колеги зневажливим словом «накатав»: «“Спогади” повертати не треба. Здається,

¹⁹ Лист К. Д. Трофимова до В. З. Гжицького від 27 липня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 27–28.

²⁰ Лист В. З. Гжицького до К. Д. Трофимова від 1 серпня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 187.

ніхто їх друкувати не буде, раз уже Смолич накатав другу книгу. Учора бачив його по телевізору і слухав у його ж передачі уривок про Яновського»²¹.

Отже, від Трофимова Гжицький прагнув не «платонічної любові» до своїх «Спогадів...», а дієвої, активної. І Трофимов, певно, це розумів, так само як звик утішати свого вразливого й запального колегу: «Любий друже! Мене трохи здивував Ваш пройнятий песимізмом лист. По-перше — щодо спогадів — вони мені подобались і їх можна друкувати і в такому вигляді, лише відредагувавши ті місця, які збігаються з романами “У світ широкий” та “Великі надії”. Що ж до Смоличевих “Розповідей про неспокій” — вони зараз лежать у мене на столі — перша частина книгою, друга в верстці, то, мабуть, він подає їх в зовсім іншому плані, ніж Ви. Мені просто особисто, як свідкові багатьох явищ того часу, хотілось би почитати і Ваші писання, більш широкі, про людей. Але, знову повторюю, що їх надрукувати можна і слід у такому вигляді, як вони є. Надсилайте їх до редакції журналу “Прапор”, гадаю, що вони надрукують їх. Я ж можу подати їх до редакції журналу “Дружба народів” лише в жовтні місяці, коли вернусь до Москви».

Порівняння зі Смоличем не давало Гжицькому спокою, і Трофимов знову повертається до цієї теми, вдаючись до лестощів: «Я уже третій день читаю “Розповідь” Ю. Смолича (першу книгу та другу верстку) і можу Вас запевнити, що так як Ви написали — він не написав. Взагалі, поряд з інтересними матеріалами в них подано дуже багато брехливого, вигаданого та суб'єктивно-наївного і ворожого до людей і організацій (до речі, в яких і Ви перебували, зокрема “Плуга”»²². Похвала важила для Гжицького не менше, ніж та практична, на відміну від платонічної, любов, якої він чекав від Трофимова.

Прикметно, що письменник звернувся одразу не в редакцію котрогось з українських літературних журналів, а до відомого тоді перекладача з української на російську. Розрахунок його був точним.

---

²¹ Лист В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 1 серпня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 226.

²² Листи К. Д. Трофимова до В. З. Гжицького від 12 серпня і 16 серпня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 29, 31.

Хоча в різноманітних довідниках і енциклопедіях Костянтина Даниловича Трофимова (1904–1987) означено як російського й українського радянського письменника, літературознавця та перекладача, остання його іпостась — перекладацька — з 1950-х років була для нього основною. Сам Трофимов родом з Полтави і діяльність свою розпочинав в Україні, передусім у партійній (член КП(б)У з 1925 року) та пов'язаній з нею видавничій галузі: працював головним редактором видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик». На цій посаді йому випало редагувати перші українські видання романів Миколи Островського «Як гартувалася сталь» (1934) і «Народжені бурєю» (1937). Пізніше Трофимов підготував книжку «Так закалялась сталь. Новые страницы жизни и творчества Н. А. Островского» (М., 1982). Але вже з початку 1950-х років він почав перекладати з української мови і швидко здобув успіх, за короткий час маючи у своєму доробку переклади майстрів української класичної і радянської літератури: двотомник творів Івана Нечуя-Левицького (1956), «Наливайко» (1955) і «Роман межгорья» (1957) Івана Ле, «Девушки нашей страны» (1956) й «Уркаганы» (1957) Івана Микитенка, «В темную ночь. Под тихими вербами» Бориса Грінченка (1961) та інші.

З ідеологічного погляду Трофимов був винятково благонадійною людиною. Він схибив лише раз, коли ЛКСМУ обидві книжки головного комсомольця країни Миколи Островського доручило перекладати Олексію Варавві, а Варавва потім під час війни співпрацював з німцями й емігрував за кордон. Але рішення про перекладача, так само як і про редактора, ухвалювали десь високо в ЦК, там і мали відповідати за свої помилки. Зате по війні Трофимову довірили перекладати п'єсу Микитенка «Дівчата нашої країни», яку ще 1934 року переклав Павло Зенкевич, через два роки, в 1936-му, репресований у складі групи російських перекладачів — «українських націоналістів». Історичний роман Івана Ле «Наливайко» теж раніше виходив у перекладі Семена Родова (1948), одіозного пролеткультівця й напостівця, небажаного після кампанії боротьби з космополітами.

Листування Гжицького й Трофимова зав'язалося 1957 року, коли Трофимов узявся перекладати знаменитий роман «Чорне озеро», суттєво перероблений і відредагований Гжицьким. Авторизований російський переклад вийшов друком досить швидко (1960), а вже

за шість років з'явився російською в перекладі Трофимова роман «Большие надежды» (1966). Гжицький регулярно надсилав колезі на рецензію нові твори, питав поради.

Зауваження Трофимова про збіги в тексті «Спогадів про минуле» й автобіографічного роману «Великі надії» він недбало зігнорував, бо йому треба було одного — прилаштувати свої мемуари в друк. І Трофимов до цього надавався якнайкраще, бо, крім бездоганної репутації, мав широкі зв'язки в редакціях літературних журналів, зокрема в «Дружбе народів». Останнє важило чимало, адже в московських редакціях панувала досить ліберальна атмосфера, там менше озиралися на ідеологічні табу, на відміну від українських часописів. Та ж таки «Розповідь про неспокій» Юрія Смолича з'явилася спочатку російською мовою в «Дружбе народів»²³, а вже після цього видавництво «Радянський письменник» зважилося надрукувати книжку, рукопис якої вони обдумували, рецензували та змушували автора його переробляти цілих п'ять років.

Гжицький мав чималий негативний досвід спілкування з радянською цензурою і, ще працюючи над спогадами, передбачав труднощі з їх опублікуванням. В одному з листів до Олени Коцюби він скаржився: «Наша цензура зробила мені новорічний подарунок — знов затримала готову, надруковану повість “Кара” для чергової доробки. І знов не в січні, а тільки в березні, якщо знов не забракують, вийде початок, а в квітні решта повісті. Можете уявити мій настрій. Не хочеться працювати, такі цензори відбивають всяку охоту до праці. Ось я сиджу над спогадами, а чи не даремне? Чи надрукують коли-небудь?» Письменник розумів, що на «Спогади...» чекає доля більшості його творів — переписування і перероблення відповідно до ідеологічних настанов: «Хто читав — кажуть, що цікаво, а що скаже офіційна критика невідомо. Друкувати повні не дозволять, хіба після “відповідної” редакції»²⁴.

²³ Див.: *Смолич, Юрий*. Рассказ о непокое: страницы воспоминаний об украинской литературной жизни 20–30-х годов / Пер. с укр. Арсений Островский // Дружба народов. — 1968. — № 2. — С. 216–244; № 3. — С. 194–213; № 4. — С. 160–174; № 5. — С. 55–135.

²⁴ Листи В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 10 січня і 15 лютого 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 2113в., 213.

Тому Гжицький одразу покладав великі надії на «столичного» і як йому, мабуть, уявлялося, всемогутнього Костянтина Трофимова. Можливо, Трофимов сам, гостюючи у Львові в травні 1969 року, обмовився про це, бо Гжицький радісно повідомляв Коцюбі: «Був у мене Кость Дан[илович] з жінкою і обіцяв “Спогади” десь умістити в Москві». Згодом він остаточно утвердився в думці діяти через московського колегу, вважаючи, що для публікації «Спогадів...» потрібна певна сміливість, якої місцевим літераторам бракує: «Пішлю один примірник Трофимову, може, вмістить у якому журналі. На своїх не надіюсь. Навіть не уявляю, котрий із журналів міг би це зробити»²⁵.

Порад досвідченого колеги Гжицький послухався і відіслав свої мемуари в харківський журнал «Прапор», але в успіх справи не вірив і однаково сподівався передусім на московську публікацію, про що й писав Трофимову: «Дорогий мій Друже! Дуже мене втішив твій надоптимістичний лист. Коли б же збулось із того, що Ви ворожите, я був би дуже щасливий. Одначе до здійснення Ваших планів ще дуже далеко. Почну по порядку. “Спогади про минуле” я вже сьогодні відіслав у “Прапор”, без надії, що їх надрукують. От коли Ви подасте їх до ред[акції] журналу “Дружба народів”, є більше надії»²⁶. Трофимов усіляко підтримував ці заходи коло публікації «Спогадів про минуле»: «Те, що Ви надіслали спогади до журналу “Прапор”, зробили добре. Гадаю, що редакція надрукує їх. [...] До “Дружби народів” я подам той примірник, який є у мене. Там зараз працює Інна Сергеева, а я в перших числах вересня збираюся бути в Москві і передам їй»²⁷.

Спроба надрукувати «Спогади...» в харківському «Прапорі», очевидно, зазнала невдачі. Щоправда, останню згадку про це подибуємо в листі Гжицького до Коцюби від 14 вересня 1969 року: «З Харкова

²⁵ Листи В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 27 травня і 21 червня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 219, 223.

²⁶ Лист В. З. Гжицького до К. Д. Трофимова від 14 серпня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 188.

²⁷ Лист К. Д. Трофимова до В. З. Гжицького від 16 серпня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 31. Інна Андріївна Сергеева — завідувачка відділом прози в журналі «Дружба народів».

відомостей ще не маю, позитивних не сподіваюсь»²⁸. Про варіант із московським журналом у листах узагалі більше ні разу не згадано. Але найкрасномовніші в цій ситуації факти: ні в «Прапорі», ні в «Дружбе народів» мемуари Гжицького не друкувалися. І хоч як скептично письменник ставився до львівських діячів від літератури, його «Спогади...» вперше надрукував місцевий «Жовтень».

Звичайно, для журнальної публікації автор мусив вилучити всі сумнівні місця, зокрема згадки про репресії, навіть такі невинні, на перший погляд, як-от про книжку з дарчим написом Гордія Коцюби: «На жаль, книга з його автографом, як і всі мої книжки, в 33-му році пропала». Зникли з тексту і всі незручні для радянського часопису моменти та історії: розповідь про те, як молодь любила виступи Хвильового, особливо коли він читав твори з нецензурною лайкою, про харківського спеціаліста з набивання патронів, котрий виявився офіцером царської армії і Гжицький випадково знав його ще з часів Першої світової війни, про перебування в таборах з Остапом Вишнею та багато іншого.

Проте є версія, нібито існували ще якісь мемуари Гжицького з первісною назвою «Великий сонях». Про це розповів свого часу Дмитро Нитченко в портреті-спогаді про самого письменника: «У 1973 р. наш автор написав спогади під назвою “Великий сонях”. Видавництво “Радянський письменник” прийняло їх до друку. Наприкінці того ж року вони мали вийти з друку: автор зробив уже коректу, з дня на день чекав, що одержить свою книжку спогадів, назву яких в[идавницт]во змінило на “Мої побратими”. Але несподівано “Літературна Україна” принесла сумну вістку, що Володимир Гжицький помер 19 грудня 1973 р., на 79-му році життя. Відомо, що ще за тиждень до смерті автор почував себе добре, писав про це й авторові цієї розвідки — і враз серце спинилось. Можна припускати, що після численних арештів серед письменників та діячів української культури, що відбулися в 1973 р., коли В. Гжицький зробив уже коректу своїх спогадів і вони мали вийти, дехто з репресованих був у числі згаданих у спогадах, а тому й книжку було заборонено. А для слабого

---

²⁸ Лист В. З. Гжицького до О. С. Коцюби від 14 вересня 1969 // ЦДАМЛМ. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 230зв.

здоров'я автора спогадів це могло бути великим ударом, що й спричинило несподівану смерть. Це припущення підтверджують ще й ті факти, що по смерті В. Гжицького у пресі було тільки коротке повідомлення письменника Романа Лубківського про життєвий і творчий шлях покійного, але ні про похорон, ні співчуття родині не висловила навіть Спілка письменників.

Лише недавно київська «Літературна Україна» між іншим згадала, що серед літературної спадщини Володимира Гжицького ще зберігаються недруковані твори, а серед них і спогади про письменників «Мої побратими». Але не згадано, чому їх зняли з друку в момент виходу книжки, коли помер автор»²⁹.

Очевидно, Дмитро Нитченко багато чого наплутав. У творчій спадщині Гжицького не залишилося інших мемуарів, крім «Спогадів про минуле». Імовірно, Гжицький писав Нитченку про публікацію в журналі «Жовтень», яку він устиг-таки побачити за життя. Можливо також, що він мав намір подати ці спогади і у видавництво та видати окремою книжечкою, але наразі про це нічого не відомо. До того ж «Спогади про минуле» невеликі за обсягом і могли вийти хіба що у вигляді брошури. Так само назва «Великий сонях» ніде в матеріалах Гжицького не фігурує.

Проте «Спогади про минуле» не залишилися поза увагою літераторів і дослідників. Своєрідною компенсацією за прижиттєві невдачі Гжицького з його мемуарами могла стати публікація «Спогадів...» у часопису «Літературний Львів» 1995 року³⁰. Приурочене до 100-річчя з дня народження письменника число газети містило, крім самих «Спогадів...», матеріали до біографії Гжицького, зокрема уривки з табірної щоденника Остапа Вишні, листування з товаришами, спогади про нього, фотографії з родинного альбому. Обіцяне продовження «Спогадів...» з'явилося через одне число і на тому зовсім заглухло: після ритуального «Далі буде» в № 17 більше нічого не було. Імовірно,

---

²⁹ Чуб, Дмитро. На життєвому і творчому шляху Володимира Гжицького // Чуб, Дмитро [Нитченко, Дмитро]. Люди великого серця (Статті, розвідки, спогади) / Передм. проф. д-ра Юрія Бойка. — Мельборн: Ластівка, 1981. — С. 178–179.

³⁰ Див.: Гжицький, Володимир. Спогади про минуле // Літературний Львів. — 1995. — № 15 (жовтень). — С. 7; № 17 (листопад). — С. 7.

фінансовий стан літературного часопису в середині 1990-х не дозволив йому продовжити публікацію.

У цьому контексті слід згадати також публікацію уривків зі «Спогадів про минуле» в газеті «Родослав», яку навесні 1991 року здійснив Михайло Ходоровський, тоді завідувач музейним відділом ЦДАМЛМ УРСР³¹. Дослідник не мав на меті оприлюднити повний текст «Спогадів про минуле», а просто знайомив читачів з новими надходженнями до архіву, у якому працював.

Іван Лисенко у збірці спогадів про Майка Йогансена «Речник української культури» вмістив спогад Гжицького «У будинку письменників “Слово”», датований 1971 роком, з приміткою: «Спогад написано спеціально для цього видання. Публікується вперше»³². Насправді від розповіді про Йогансена у «Спогадах про минуле» ця публікація відрізняється тільки трьома абзацами: з’явилося два нових і вилучено один оригінальний.

Отже, пропонується публікація — перший не тільки коментований, а й повний друк «Спогадів про минуле» Володимира Гжицького. Текст подано за рукописом, який зберігається у фонді Гжицького в ЦДАМЛМ України (ф. 19, оп. 1, спр. 155, 76 арк.). Для з’ясування творчої історії тексту залучався примірник «Спогадів...», який зберігається у фонді Гордія Коцюби в ЦДАМЛМ України і належав Олені Колобкові-Коцюбі (ф. 260, оп. 1, спр. 16а, 63 арк.)³³.

Щоби можна було уявити характер змін і доповнень, які зробив Гжицький у первісному варіанті «Спогадів...», у тексті використано курсив і напівжирний кегль: курсив позначає дописані шматки, а напівжирним кеглем подано викреслені абзаци. «Спогади...» супроводжено посторінковими і прикінцевими примітками. У посторінко-

---

³¹ Див.: *Гжицький, Володимир*. Спогади про минуле / Публікація Михайла Ходоровського // *Родослав*. — 1991. — № 14 (липень). — С. 6.

³² Див.: *Гжицький, Володимир*. У будинку письменників «Слово» // *Речник української культури*. Майк Йогансен у листах, спогадах, матеріалах / Передм., упор. та прим. Івана Лисенка. — К.: Рада, 2003. — С. 98–102. Примітка на с. 190.

³³ Цікаво, що цей примірник спогадів надійшов в архівосховище 20 квітня 1990 року, на півтора десятка років пізніше порівняно з основним фондом Коцюби, тому йому було присвоєно літерний номер.

вих примітках (за винятком першої, яка належить Гжицькому, і це окремо зазначено) описано текстуальні авторські правки, а також правки та приписки невстановленої особи, які залишилися на сторінках рукопису, що зберігається у фонді Гжицького. Прикінцеві примітки містять коментарі до «Спогадів...». Примітки з римською нумерацією дописано пізніше, тому вони йдуть слідом за примітками з арабською нумерацією. У кінці мемуарів є дві дати: першу, точну, Гжицький поставив, коли завершив основний текст; друга — місце і рік — з'явилася після зроблених доповнень (як впливає з листів до Олени Коцюби, це було між 27 травня і 2 червня 1969 року).

Володимир Гжицький

Спогади про минуле

314

Я пишаюся тим, що як корінний галичанин, бо народився і виріс в Галичині, все ж належу до першого покоління українських радянських письменників. Як це сталося? Війна, а потім вітри революції закинули мене, мов перекотиполе, з провінційного містечка Тереховлі в тодішню столицю України — Харків¹.

Мрія здійснилась. Хто з українців-галичан не мріяв про велику Україну! Та перші дні на цій вимріяній Україні були дуже і дуже нелегкі.

У Харків я потрапив на початку 1920 року без гроша в кишені, без даху над головою, без друзів. Пізніше вже я не раз думав, що доля не була для мене мачухою, бо серед, здавалося, безвихідного становища мені неймовірно пощастило. На незнайомій вулиці я наткнувся на незнайомих людей, що говорили українською мовою з чистим галицьким забарвленням, і перестав бути безнадійно самотнім. До них я пристав, назвавши себе їх земляком, і, як виявилось із ближчого знайомства, навіть дуже близьким. Вони зраділи, і один з них, Тимко Грицик², завів мене до своїх знайомих, теж земляків, Крайників³, де я знайшов притулок і тимчасове утримання.

Наступного дня я пішов шукати працю. Тоді знайти працю по собі справа була нелегка. Бо що ж я умів робити? Все і нічого. Бо тоді у галицьких гімназіях учні ніяких спеціальностей не набували, ніяких практичних професій, як-то столярство, токарство і багато інших, які проходять учні тепер у радянських школах, і в гадці не було. Зрештою, ремесло не вважалось почесним заняттям для «інтелігента».

Такий селюк, що тільки-но одяг мундир гімназиста, з погордою дивився на товариша дитинства, що пішов у науку до шевця чи кравця. Він вважав себе паном.

Це слово «пан» мало різне забарвлення. Паном був поміщик, паном був посесор, паном учитель, паном усякий дармоїд, що носив на плечах не селянський одяг: тоді селяни ходили в домотканих виробках. Отже, і гімназист, що тільки одяг гімназичний мундирчик, вважав себе чимось вищим, дарма, що іноді з другого-третього класу, не подолавши шкільних премудростей, вертався не один з них до первоначального етапу пастушка чи гноевоза з прізвиськом «студент», яке йому присвоювало село.

В гімназіях було нелегко. Там панувала зубрячка латинської і грецької граматики, з безконечними винятками з кожної деклінації і кон'югації*, зачування напам'ять слів, граматики і цілих розділів, як у поезії, так і в прозі. А крім цих двох древніх мов, була ще німецька і польська, не кажучи вже про цілу низку інших предметів. Отже, не кожному була під силу така навала предметів, а проте, закінчивши гімназію і одержавши атестат зрілості, практично жити з цього атестату не можна було. Після гімназії треба було придбати спеціальність. Її добували у вищих школах, куди не всякий міг поступити.

Війна не дала мені змоги стати студентом, тому, опинившись у Харкові, я відчув свою безпорадність. Проте працювати треба було доконче і треба негайно знайти працю, з якої можна було б існувати. Як не добрі були мої опікуни, але сидіти на їх утриманні хоч день було не в моїх правилах.

Нові друзі порадили мені піти в редакцію. Чому саме вибір упав на цю ділянку праці, я й сам і до сьогодні твердо не знаю. Може, тому що я якось признався, що писав колись вірші. Отже, редакція? І я пішов на адресу, яку мені вони подали. На вулиці Донець-Захаржевській⁴, здається, була редакція газети боротьбістів⁵. Що ця газета пропагувала, яка її програма, я не знав і не цікавився. Раз, думаю, вона видається в столиці Радянської України, значить, чогось варта. На політиці я не розумівся. У Галичині, правда, ще в

---

* Відміна іменника і дієслів (прим. автора).

гімназії я належав до так званого підпільного гуртка, що вивчав, а власне, мав вивчати економічно-політичні науки, але все це було більше подібне до забави, а не до серйозних занять. Відбувались вони спорадично, доповідачі не завжди були підготовлені, а самим членам гуртка піднімати свій рівень знань не було часу — школа забирала його багато.

314 Зайшов я до кімнати редакції. Партія, що видавала цю газету, називала себе Українською Комуністичною партією боротьбистів УКП(б)⁶. Не розумів я тоді різниці між УКП(б) і КП(б)У, думав: це просто перестановка букв. Найнявся я там на роботу експедитора: мав ходити в типографію забирати тираж газети, друкованої на різнокольорових обгорточних паперах у дві сторінки, і приносити в редакцію, а звідти розносити куди скажуть. Тоді, здається, ніхто не передплачував цієї газети.

315 Недовго працював я в тій редакції. У березні 1920 року партія боротьбистів самоліквідувалась і я залишився за бортом. Але ж працювати треба було конче. Походив я кілька днів на станцію розвантажувати вагони, але переконався, що ця робота не для мене. Бачив я ставлення до мене професіоналів-вантажників. Хоч я і сильний був фізично, проте не міг дорівняти їм у спритності, відставав, а це викликало злобу і презирство з боку моїх колег. Покинув я станцію і якось, вертаючи з роботи з Балашовського вокзалу⁷, проходячи попри млин Дубінського⁸, вирішив зайти туди, спробувати, чи не знайдеться робота. І мені пощастило: наступного дня я вже працював, а власне, привчався до праці вибійника борошна. З того дня життя мое попливло веселіше. Робітники допомогли знайти окрему кімнатку, правда, далеченько від місця праці, бо аж на Гончарівці, на тій самій, на якій Квітка-Основ'яненко женив свого Стецька⁹. Але що це значило для двадцятилітнього парубка! Словом, я почав вважати себе бувалим харків'янином.

Харків тих часів нічим не був подібним до сучасного, особливо післявоєнного. Бруківка знищена, на тротуарах можна було ноги поламати, особливо взимку; будинки чорні, закопчені, люди обдерті, голодні. Не краще виглядав зовні і я. Рятувало мене від голоду борошно, що я виносив щодня в маленькій мішечку з млина. Це робили всі робітники, і цього ніхто не соромився.

Заводи стояли. Робітники паровозобудівельного¹⁰ робили запальнички і каструлі з кольорових металів, а їхні дружини продавали ці вироби на базарах, а їх було три у Харкові: Благовіщенський, Кінний і Рибний¹¹. Це були дуже тяжкі часи для держави і її мешканців. Заледве кілька місяців, як прогнали з України Денікіна, в Криму Червона Армія добивала Врангеля¹², і відразу налагодити порядок у місті, дати мешканцям необхідне було неможливо. Війна пожирала величезні суми грошей, вартість яких щодня падала. Для порівняння варто нагадати, що коробка сірників коштувала мільйони, зарплату одержували в мільярдах. На базар люди носили гроші чемоданами, а далі вже ніхто не хотів їх брати. Такий стан тривав до грошової реформи, доки не встановлено твердої валюти у формі червінця. Це були гарні гроші. Червінець вартості десяти карбованців цінився вище золотої царської десятки, яка ще деякий час котирувалась на чорному ринку. В Радянській державі введено нову економічну політику — НЕП — на протипагу політиці воєнного комунізму. Приватний капітал у певних межах був допущений до виробництва. Приватники відкрили дрібні промислові підприємства. Мало того, добували, може, й справді з-під землі цілі багатства: золото, срібло і коштовні камені. У пасажі¹³, де ще вчора сиділи за столами співробітники розбухлої продовольчої установи Опродкомгуб¹⁴, сьогодні виблискували вітрини великих ювелірних магазинів, що закликали покупців до крамниць із закордонними товарами. Де все це бралось, звичайній, не спокушений людині важко було зрозуміти.

Нова економічна політика мала забезпечити швидке відродження народного господарства.

...Минали роки. Хоч все ще важко було жити матеріально, але весело. Мені принаймні. Я говорю про себе, бо ж я був молодий, переді мною стелилось чудове майбутнє. Я і мої молоді друзі вірили, що воно буде, що воно близьке. Ми раділи з успіхів нашої молоді держави, нас тішив кожний успіх в роботі і в... коханні.

Перші мої роки в Харкові були творчі. Я багато читав, а ще більше думав. Ідучи на роботу і з роботи я складав вірші, а прийшовши додому, записував їх. Це були вірші коханий дівчині. Писав я за старими зразками: сонети, тріолети, станси, хоч вже захоплювався поетамі новими: Бальмонтом, Блоком, Єсеніним, читав Велеміра Хлебні-

316

кова, Ігоря Северяніна¹⁵. Нікому, крім коханої, віршів я не показував, розуміючи, що вони далекі від досконалості тих поетів, що їх читав.

Надійшов 1922-й рік. Я вже списався з батьками, які жили в Галичині, тоді під польським пануванням, і в одному листі батьки запитали, чи вчусь. І хоч я давно збирався поступити в один із харківських інститутів, та все ніяк було. І аж цього року, після підготовки, я здав вступний іспит в інститут сільського господарства і лісництва¹⁶ на лісовий факультет і з осені почав учитись. Головною причиною, чому саме в сільськогосподарський інститут, а не в який інший, була та, що цей колишній Александрійський інститут славився відомою професурою у той час, коли в інших інститутах викладацький персонал не міг похвалитись тим же. І ще одне: я дуже любив і люблю ліс і думав присвятити себе лісництву.

Млин я покинув, перейшов на роботу в Наркомпрод¹⁷ лаборантом, в сільхоз лабораторію. Звідси мені було ближче до інституту і я міг забігати на практичні заняття навіть під час роботи. На це начальство дивилось крізь пальці — державі потрібні були нові спеціалісти. Вечорами ходив на лекції. Писання віршів закинув. Моя дівчина вийшла заміж, бо я не міг женитися, не маючи постійних засобів для існування та й закінченої освіти. Тоді ще в мене не вигасли галицькі традиції і погляди на подружжя. Я думав, що одружитись можна тільки тоді, коли маєш закінчену освіту і працю, що забезпечувала б існування родини. Може, це було і добре, а може, й ні, не мені зараз судити. Натхнення наче покинуло мене. Але якось я вчитав у газеті, що виникла нова літературна організація селянських письменників — «Плуг»¹⁸. В мені знов заговорило бажання писати. Я народився і виріс в селі: чи не міг би я стати селянським письменником?

Згодом я ознайомився з платформою організації, вона мені зовсім підійшла: «Союз революційного селянства з пролетаріатом творять разом нову соціалістичну культуру...» Добра платформа.

317

Серед моїх колег в інституті були такі, що цікавились красним письменством, зокрема новим. Один з них Давиденко В'ячко¹⁹ розказав мені, що у понеділки в Селянському будинку²⁰ відбуваються плужанські вечори²¹, на яких молоді письменники читають свої твори. Їх там же критикують нові критики, там же приймають у нові члени. Головою цієї організації є Сергій Пилипенко²². Я чув про Пилипенка

як редактора «Селянської правди»²³ і то випадково, бо що мене мало обходити, хто редагує яку газету? Нікого особисто я не знав. Коли був експедитором у боротьбістів, то чув про Пилипенка, але ніколи його не бачив, як і нікого з тих, що вже друкували свої твори у тій же «Селянській правді», а то й у «Вістях»²⁴, де редактором, як я чув також, був Василь Блакитний²⁵. Судячи зі змісту творів, особливо поезій, що друкувались у згаданих газетах, я і не мріяв, щоб мою любовну лірику надрукувала якась із них, а все ж кортіло піти послухати тих нових письменників.

317

У своєму житті я бачив одного великого письменника — Івана Франка. Тоді мені було 12–13 років. Іван Якович приїжджав до Тернополя читати свого «Мойсея»²⁶. Це був невеличкого росту старенький дідусь з безвладними руками, але який покоряв нас, молодих хлопців, величчю свого генія, славою свого імені. Читання цілого твору з прологом, до речі, монотонне, без пафосу і читацьких прийомів, було сприйняте з ентузіазмом. «Що ж дадуть мені оті нові селянські письменники?» — думалось мені.

318

Надвечір одного понеділка я пішов у Селянський будинок на плужанські збори. Вхід туди був вільний, заходив кожний, хто хотів. Це вже було під зиму. Організація від весни, коли була заснована, розрослась, тут уже були не тільки поети і письменники, але й критики, ба й карикатуристи. Пригадую шаржі Довженка на деяких плужан, увіковічених на сторінках альманаху «Плуг»²⁷. Але це вже пізніше. Наразі перша моя зустріч з плужанами на їх вечорі була для мене корисною. Я став подумувати про свою творчість, закинута на час навчання в інституті і рівночасно праці в установі. Я відчував у собі можливість творити і, може, не гірші речі, ніж ті, що були зачитувані того вечора.

Ці вечори мені подобались, і я почав учащати на них щопонеділка, хіба що в інституті були якісь практичні заняття. Аудиторія на цих вечорах зростала з кожним понеділком. Малий зал не вмщував усіх, хто бажав послухати виступ нового поета. Зрештою, крім плужан і тих, що хотіли стати плужанами, виступали на вечорах уже відомі поети і прозаїки.

Одного такого вечора я бачив і чув Павла Тичину²⁸. Павло Григорович читав свого прекрасного вірша «Вітер з України». Вище се-

реднього росту, худорлявий, з гарним блідим обличчям, у пенсне, Тичина зробив на мене величезне враження і самою появою, і красою вірша, якого прочитав притишеним, ніжним голосом. Про Тичину-поета не можна обмежитися кількома фразами. Я не беруся давати якоїсь характеристики. Це поет світового масштабу. Про нього багато було написано уже тоді, коли я його уперше побачив у плужан.

318

Пригадую, мені випадково потрапила до рук книга під інтригуючою назвою «Vita nova» А. Ніковського²⁹, де Тичині присвячено чи не половину всього тексту. Багато після цієї книги було написано, а ще більше буде написано про цього великого поета. Павло Григорович ніколи не належав до спілки «Плуг», але виявляв явні симпатії до людей цієї організації, зокрема до її керівника Сергія Володимировича Пилипенка. Про нього я й поведу свою мову.

Не уявляю, чи могла мати особистих ворогів ця прекрасна людина. Усім гарний: ростом, фігурою, красивим лицем, оздобленим шовковим вусом, приємним голосом, бистрим розумом, член Комуністичної партії з 1919 року. У громадянську війну командував великим військовим з'єднанням³⁰; по закінченні війни став редактором «Селянської правди». Отака його загальна характеристика. Головна ж його заслуга перед радянським народом в тому, що він зібрав в одну групу «розпорошених» по всій Україні письменників-початківців і вже більш відомих і утворив літоб'єднання «Плуг», членом якого згодом став і я.

319

Трапилось це якось дуже просто. Щоб стати членом «Плуга», не треба було двох друкованих книжок і рекомендацій двох солідних письменників³¹, тоді було так: прочитав вірша чи оповідання, яке сподобалось аудиторії, і плужанин готовий. Якось у понеділок я зважився виступити перед плужанською аудиторією зі своєю поемою «Трембітині тони»³². Та не сам. Самому читати було страшно. Думаю: хтось прочитає, а я збоку послухаю і побачу, як реагуватимуть присутні. Коли добре — відкриюся, а ні — не покажусь. Тим «хтось» була Оля Крайник, дочка тої пари, що приголубила мене на початку моєї появи у Харкові. Вчилась вона в студії, якою керував Дмитро Грудина³³, згодом плужанин. В студії проходили художнє читання, пластичні танці, причому босоніж. Читали там лекції такі світила, як професор О. І. Білецький³⁴, мистецтвознавець професор Туркельтауб³⁵,

читала, не пам'ятаю який предмет, Дмитрієва³⁶, дружина Грудини, непоказна маленька жінка. Олю я і попросив прочитати мою поему, і вона прочитала так, як ніхто з поетів. Треба сказати, що мало хто з поетів уміє гарно прочитати свій твір. Я знаю такого лише одного, неперевершеного майстра читання своїх поезій В. В. Маяковського, про якого мова буде далі.

Враження від твору, а може, від художнього читання молодої гарної артистки, було велике. Зал аплодував. І коли оплески припинились, встав С. В. Пилипенко і запропонував авторові поеми підійти по закінченні вечора до президії. Я підійшов. Сергій Володимирович потиснув мені руку, розпитав, хто я, що я, звідки родом, де працюю, що пишу, і, довідавшись, що я маю, крім віршів, ще й прозові речі, запропонував мені вступити до «Плуга». Я скоро подав заяву і, якщо не помиляюсь, одержав квиток за № 25.

У «Плузі» я ніколи не відігравав помітної ролі. Я не вмів виступати, що робило саморекламу багатьом моїм тодішнім товаришам типу Божка³⁷. Я ніколи не вірив у значимість своїх творів, крім того, тематика їх не була суто селянська і не місцева. У книжці, що вийшла у видавництві «Рух» у 1923 році³⁸, переважала туга за Галичиною, де я народився і в якій жили найближчі мені люди — батьки і рідня. У п'есі «По зорі»³⁹, яка мала досить значний успіх, бо ставилась не тільки у Харківському театрі юного глядача⁴⁰, керованого т. Городиською⁴¹, у постановці режисера Юхименка⁴² в супроводі музики Костя Богуславського⁴³, а й у Києві, Миколаєві, Херсоні і ще якихось театрах, зараз вже не пам'ятаю. Тематика у п'есі хоч і селянська, герої-бо селянські діти, але дія відбувається в Карпатах, на Гуцульщині. І ще одна в мене, може, й негативна риса — не вмів я сходитись з людьми і тому, мабуть, надто скупими покажуться характеристики людей, дорогих мені, яких сьогодні вже немає на світі, а хочеться, щоб пам'ять про них, про тих перших ентузіастів, піонерів, про той авангард української радянської літератури не поринула в забуття, щоб нові покоління, щасливі, що живуть у радісні роки розквіту української радянської культури, пам'ятали, що нелегко здобувалось те, що мають сучасні молоді люди сьогодні.

До таких, на жаль, тепер рідко згадуваних піонерів української радянської літератури належить колишній голова Спілки Сергій Во-

лодимирович Пилипенко, про якого я ще не раз згадаю у різних ситуаціях під час писання моїх спогадів. Який великий авторитет мав цей чоловік і якою любов'ю користувався серед плужан, хай свідчить прізвисько Папаша, яке дали йому вони. Так називали його не тільки поза очі, але й кликали, хоч він був не набагато старший від пересічного плужанина, а були й старші за нього, як Алешко⁴⁴, Грудина. Я особисто не мав відваги так звертатись до нього, і його відношення до мене було серйозніше і, може, трохи офіційніше, ніж до Панова⁴⁵, Сосюри⁴⁶ чи Божка.

Симпатії плужан до свого керівника яскраво висловив талановитий художник і частий гість плужанських вечорів Олександр Довженко у своїм дружнім шаржі на Пилипенка. Намальований цей «вождь» «Плуга» у білій смушевій високій шапці, великій чорній чемерці, обшитій білим хутром, словом, у такій, яку носив Сергій Пилипенко, а під чемеркою кілька пар ніг, між ними одна пара жіночих, не інакше як Марійки Романовської⁴⁷. Під шаржем напис: «“Плуг” міцно стоїть на своїх ногах»⁴⁸.

Сергій Володимирович писав оповідання, байки, спрямовані проти буржуазного світу, проти пережитків минулого в свідомості деякої частини радянських людей. Сам він рідко виступав на плужанських вечорах зі своїми творами, але, бувало, і виступав. Була у нього улюблена байка, у якій, як він говорив, зачеплено жіноче питання. Зміст байки такий: засперечались корова з волем, хто з них користі більше дає і чия праця важча. Суперечка закінчується не на користь вола⁴⁹.

Треба пам'ятати, що за чотири роки існування «Плуга» членами цієї організації було видруковано 64 книжки прози, 49 книг поезії, 45 п'єс, 7 критичних розвідок і 34 різних. Разом біля двохсот окремих книжок. Продукція немала, і заслуга тут керівника «Плуга» Сергія Пилипенка велика. Сергій Володимирович коли й не відродив байку, то все ж дав їй «зелену вулицю». З ним ідейно змагався, отже писав байки, талановитий байкар, що тепер вважається батьком радянської української байки Микита Павлович Годованець⁵⁰. На мене б, частину того батьківства треба передати С. В. Пилипенкові. Він знайшов Годованця. Не знати, що вийшло б з Пилипенка, якби йому не вкоротили віку. Крім оповідань, критичних статей і байок, Пили-

пенко вів з допомогою памфлетів гостру боротьбу з Хвильовим⁵¹, але про це нижче. Зараз мені хочеться іти крок за кроком, як ішло мое особисте поруч із літературним.

1924 рік починався важко. Зима стояла люта, морози тиснули, не питаючи, що в будинках нічим палити, на льоту замерзали горобці. Там далеко, у Горках, лежав безнадійно хворий Ілліч. Бюлетені щодня сповіщали про стан його здоров'я, але вісті були невеселі. І дата 21 січня остання, трагічна: вмер Ленін. Пригадую, як сприйняв цю вістку Харків. Протягом трьох хвилин плакали всі гудки всіх фабрик і заводів великого міста, гули гудки всіх діючих паровозів, ревли сирени. Це саме відбулось і по всіх містах величезної Радянської держави, створеної Леніном, по всіх її безконечних залізничних дорогах. Незабутні, страшні хвилини. Плакали люди*. Їм здавалось, що настав кінець світу. Коли ж по трьох хвилинах гудки замовкли, у вухах ще довго стояв їх неповторимий плач.

Щоб жити і вчитись, треба було працювати, а це нелегка штука. Крім того, ще й непотрібно одружився в 1924 році, на третьому курсі інституту. Слухати лекції за тих часів не було конечної потреби. Тоді входили в життя семінари, а на них треба було бувати. Це був один із експериментів. Їх було більше. Ось приклад: у факультетській комісії чи навіть не деканом факультету був мій колега, студент, причому не найліпший, Воробйов. Правда, експеримент довго не тривав. По закінченні семінарів предмет зараховувано без екзаменів. Проте не всі предмети здавано таким способом. Любив я дуже «Науку про ліс» Морозова⁵², любив практичні по дендрології⁵³, учив їх професор Андреев⁵⁴. І спогади про ті часи, і деякі знання залишились і досі, хоч я в силу обставин, крім лісової практики, з лісівництвом більше справ не мав. Лісником не став я практично, але в душі залишився ним і нічого я так не люблю, як ліс.

Але повертаюсь знов до літератури.

На мою книжечку «Трембітині тони» було три рецензії⁵⁵. Одна з них М. Доленга⁵⁶ закінчувалась так: «Ось вам новий поет». Проте поезія не стала моїм жанром. Я написав ще віршем п'єску «По зорі», про що вже була згадка, кілька віршів у журналі «Червоні квіти»⁵⁷, пару

* Було: [маловіри].

321

віршів, повернувшись з подорожі на Алтай⁵⁸, і на цьому віршування моє закінчилось^і. Мене тепер цікавила проза, і я задумав написати повість, а надихнув мене на це такий спогад.

351

Це було за часів мого раннього дитинства. Письмовий стіл мого батька служив звичайно спостережним пунктом трьох його дітей: мене, молодшої сестри і наймолодшого брата⁵⁹. Стіл стояв під вікном, а з вікна було видно довгу болотисту сільську вулицю. Була пізня осінь. Від довготривалих дощів земля розмокла, і коли з'являвся який віз, то його ледве тягла пара коней, бо колеса грузли мало не по самі вісі в багно. Сумні і вбогі картини проходили повз наші дитячі очі, але нас все забавляло: чи сусідська дитина, що вибігла боса з дверей сусідської хати, побігла за клуню у своїй потребі і знов гульк до хати; чи знайомий собака загавкав; чи курка зав'язне по живіт, переходячи дорогу і вже крилами допомагає собі, щоб перемогти важке становище. Всі ці скупі сільські осінні події коментувались на столі трьома маленькими спостерігачами.

Але одного разу очі їх привернула до себе незвична поява. З Кінця — так називалася та частина села, у якій губилась видна з вікна дорога, виїхав одною рудою конякою і наближався до школи знаний уже дітям єврей-онучар, міняйло на прізвище Шкрабник. Він рідко приїжджав до села, але його приїзд завжди робив сенсацію. Перш за все тим, що за пару кілограмів непотрібного ганчір'я віддавав гарні миски червоні, полив'яні, з візерунками. Для нас, дітей, це було дивно. Улітку ми вибігли б зустрічати міняйла, але зараз, у холодну погоду, нам на вулицю виходити заборонялось. Отже, сиділи на вікні і не спускали очей з коня і його рудого господаря. І несподівано трапилось небувале: не доїжджаючи до школи, кінь упав і тут же загинув. Безмежне горе, розпач огорнув Шкрабника. Він піднімав голову мертвого коня, промовляв до нього, плакав.

Ця картина людського горя, може, уперше баченого на власні очі, навіки закарбувалася у моєму серці і, згадавши її, я написав коротку новелу, есе про горе людини. Написав і відніс у журнал «Червоний шлях»⁶⁰. Чому саме у цей журнал, а не у плужанський, не можу зараз пригадати. Працював тоді у редакції чи, може, навіть редактором «Червоного шляху» Павло Григорович Тичина⁶¹. Через деякий час я одержав назад свій рукопис з рецензією Павла Григоровича. В ній го-

ворилось, що оповідання написано добре, що є гарні описи природи, але немає ідеології, нема класового розуміння справи, невідомо для чого написано це оповідання. Тоді я ще добре не розбирався у таких справах, але відчув, що оповідання треба переробити, розширити, що, зрештою, порадив мені зробити Павло Тичина.

З цього оповідання я зробив цілу повість і назвав її «Муца» від назви коня. Після виходу в світ цієї повісті я почув себе сміливіше серед плужан. Я не те що збагатив, а збільшив продукцію плужанської літератури. Це вже була моя третя книга. Повість мала успіх, бо скоро дочекалась другого видання, а третім виданням мала увійти в збірку п'ятитомника, планованого на 1934 рік. Томики мали бути невеличкі, але перший з них вийшов у прекрасному оформленні, з заставками до кожного оповідання і портретом роботи Василя Ілліча Касіяна⁶². Не дано було мені радіти. Книжку тільки показав мені робітник ДВУ Яків Руденський⁶³, але в руки не дав, мабуть, знав, що вона піде на макулатуру, а її автор пішов далі не по літературній дорозі.

321

322

Минуло багато років, я вернувся в літературу, вдсятеро збільшилась моя літературна продукція, а все ж п'ятитомника дочекатись не можу і досі. У таких випадках кажуть: нема щастя. Може, й так.

Читач вибачить мені за цей відступ від теми. Життя йшло буремно, я закінчив інститут, вирости мої товариші плужани, багато, багато їх покинуло «Плуг». Відійшли такі стовпи «Плуга», як Петро Панч⁶⁴, Володимир Сосюра, Сенченко⁶⁵ і багато інших, хто у «Гарт»⁶⁶, ВУСПП⁶⁷, хто у «Вапліте»⁶⁸. Я залишився в «Плузі», вважаючи, що не організація, а талант сприяє росту письменника. Я знав, що треба писати гарно і корисні твори, а чи це буде в «Плузі», чи у «Вапліте» — однаково. Так було і з моїм «Чорним озером»⁶⁹, яке О. Копиленко⁷⁰ назвав колись, може й жартома, класичним, що було надруковане в «Літературному ярмарку»⁷¹, фактично в тому ж «Вапліте», а не в «Плузі».

323

Історія цього твору така. У 1929 році, одержавши гонорар у Державному видавництві за перекладені мною з польської мови «Легенди Татр» К. Тетмайера⁷², я зайшов у молодіжний журнал, який редагував мій друг Іван Адріанович Багмут⁷³, щоб порадитись, куди поїхати на літо. Я запропонував Крим або Кавказ, але Іван Адріанович і слухати не хотів.

— Що там побачиш, на тих курортах? — говорив він. — Треба кудись, де ще не були.

Він мав рацію. Почали видумувати маршрути, але щось не виходило.

— Давай заглянемо в енциклопедію, — порадив Іван Адріанович.

323

Зняв він з полиці, здається, перший том Брокгауза і Ефрона⁷⁴, і ми почали його листати. Натрапили на «Алтай» і зупинились. Прочитали, який там клімат, — видався відповідним, дізнались, що немає там комарів, бо це мало теж немаловажне значення, що живуть там ойроти⁷⁵, народ маловивчений. Все промовляло за те, щоб їхати туди. І ми поїхали, і не вдвох, а втрох. Іван загітував свого брата Йосипа, дуже милого, славного хлопця⁷⁶.

324

Через кілька днів ми вже їхали на схід, озброєні різними видами зброї, з масою патронів, які важко, ба й неможливо було таскати. Все це з ініціативи екзальтованого Івана Адріановича*, який твердив, що там доведеться зустрічати ведмедів, вовків і інших диких звірів. Забігаючи наперед, скажу, що в результаті такої нашої виправи упав жертвою один бурундук — маленький звірик, подібний до білочки, але ще менший, полосатий, з коротким хвостиком. Більше не довелося ні разу розрядити наші рушниці. Іван Адріанович мав американську військову рушницю, я двоствольку, а Йосип Адріанович берданку.

Хоч виправа трьох тартаренів⁷⁷ з мисливського боку закінчилась плачевно, зате з літературного не без користі для її учасників, бо кожен з нас щось написав. Я — роман «Чорне озеро», що відразу ж був помічений критикою і читачем. У 1929 році роман вийшов окремою книгою, в тридцятому — у перекладі російською мовою і того ж року побачив світ у другому українському виданні. Популярність цієї книги робили рецензії і статті⁷⁸. Вони хвалили художній бік твору і засуджували ідеологічний, хоч і безпідставно. Мене обвинувачувано у смертельному грісі — націоналізмові, якого у книзі фактично не було. Дуже старався у цьому напрямі фейлетоніст газети «Вісті» Микола Новицький, який підписував свої фейлетони псевдонімом Йона Во-

---

* Скрізь у тексті було Андрійович, пізніше замінено на Адріанович.

чревісущий⁷⁹. Він обвинувачував мене в тому, що я під маркою алтайців намагався протиснути українську націоналістичну концепцію⁸⁰. Звичайно, після таких обвинувачень треба було вже тремтіти за своє існування у прямому і переносному значенні. Мені, наприклад, голова ВУСППу Ів. Кулик⁸¹ прямо сказав: якщо я не реабілітую себе якоюсь новою річчю, то можу прощатися з літературою. В цій фразі була погроза, вона звучала страшно.

324

Я спішно виїхав у Донбас, найнявся робочим на шахту 16–17 Будьоннівського рудоуправління. Проробивши місяць, поїхав у колгосп коло Слав'янська, придивився до праці колгоспників, познайомився з кількома знатними робітниками колгоспу і, повернувшись до Харкова, написав новий роман «Захар Вовчура»⁸², річ слабшу за «Чорне озеро», але тоді була модна робітнича тематика і ніяких проблем. На одних зборах Кулик, не читавши, звичайно, роману, сказав: Гжицький в романі не повторив націоналістичних помилок. Я був реабілітований.

325

Коли я дарував Пилипенкові авторський примірник «Чорного озера», він поздоровив мене, спитав, чи і я маю намір покинути «Плуг», як багато товаришів. Я сказав, що не збираюсь покидати, що від переміни організації моє писання кращим не стане. Після переходу визначніших письменників з «Плуга» у «Вапліте»⁸³, у «Плузі» стало сумніше. Вже й вечори не були такими веселими, атракційними. Тепер уже на вечорах не зустрічалось таких величин, як Тичина, Хвильовий, не показувався Копиленко, Сосюра, а Микитенко⁸⁴, Кулик взагалі ніколи не бували.

Ті вечори, коли виступав Хвильовий і деякі товариші з інших літературних організацій, бували іноді бурливі, а то й скандальні. Пригадую один такий вечір з Миколою Хвильовим. Читав він своє оповідання, що мало назву «КП(б)У»⁸⁵. Починалось воно приблизно так: «Коли поїзд виривається з міста і дає протяжний гудок, то карлик Альоша, що сидить у вікні і чує гудок, каже до сестри: “Я знаю, що каже гудок, коли отак гу-у-у”».

— Що саме? — питає сестра.

— Він каже: Кпбу-у-у...»

Сестрі подобається метафора Альоші, і вона назвала його поетом. Через деякий час вечірка у домі сестри. Зібрались молоді пари,

хлопці і дівчата. І до сестри прийшов хлопець, тільки Альоша не має пари і це його злить. Він нервується. Сестра намагається його розважити, але даремне. У цей час почувся знайомий гудок паровоза. Сестра хоче звернути увагу гостей на Альошу, щоб розважити хлопця, і розповідає про відому метафору. Альоша слухає і його розбирає злоба, і на пропозицію сестри [розказати], що Альоша розуміє під цим паровозним гу-у-у, Альоша кричить на весь голос: в п...у! Хвильовий вимовив це не вживане в літературі слово також на весь голос. Зчинився неймовірний галас. Молодь ревла від сміху, а жінки почали демонстративно виходити з залу. Хвильовий стояв спокійно і, вичекавши, аж зал втихомирився, продовжував читати оповідання і закінчив його під оплески залу. Після Хвильового виступив ще Сосюра з непристойним захаявним віршиком, і на цьому вечір було закінчено.

326 Про Хвильового залишились у мене приємні спогади. Микола Григорович імпонував нам, молодим початківцям, ерудицією, знаннями і, що найважливіше, талантом. Його книга «Сині етюди»⁸⁶ зробила погоду. Кожен його виступ у «Плузі» на вечорах викликав сенсацію. Особисто ми були далекі, а проте двічі ми ближче зійшлися на спільному ґрунті, а саме на полюванні. Перший раз це було у Вельбівці, близько Гадяча⁸⁷. Я заїхав до друзів, що відпочивали там на дачі, і несподівано зустрівся з Хвильовим. Був вечір, Микола Григорович вертався з берега річки і без трофеїв. Привітались, розговорились. Довідавшись, що я приїхав з рушницею, вирішили наступного дня вранці, до схід сонця, податися на Псьол і почекати перельоту качок.

З приємністю згадую чудовий ранок, осінню тишу, серед якої ясно виділявся голос деркача, і пригадалось, як Адам Міцкевич порівнює деркача зі щукою в Німані. Що шукати його даремне, бо не сидить на місці, а плаває у зеленому морі трав, як щука в ріці⁸⁸. Серед ранкової тиші долітало крячання качок у шуварах⁸⁹, чути було плюскіт їх під час раннього туалету.

Того ранку Хвильовий застрілив крижня, я нічого, ні в що не стріляв. Та хіба б я міг застрелити деркача, хоч би його й побачив? Рука б не піднеслась на того, хто кілька хвилин чарував мій слух своїм нескладним, а таким милим співом. Для мене, у кого пісня удода, зозулі, деркача, а навіть ворони викликають у душі радісні емоції, постріл неможливий.

Обидва задоволені з полювання, вертали ми з Хвильовим додому. Обидва втомлені і голодні, мріючи про сніданок. Та до дому, у якому тимчасово мешкали, не дійшли. По дорозі зустріли двох знайомих науковців з Науково-дослідного інституту права і радянського будівництва⁹⁰, Мирона Чеховича і Миколу Романюка⁹¹. Вони теж відпочивали у Вельбівці, чого ми не знали. Хлопці зраділи, побачивши нас, і затягли до себе в гості. В саду під в'язом був стіл, стільці, і ми зразу ж осіддали їх, а за кілька хвилин милі жінки гостинних господарів принесли неймовірної величини самовар, сковороду яєшні і пляшку горілки. Микола Григорович полюбляв трунок, і ми разом з господарями спустошили сковороду і пляшку. Цей день і ця зустріч і досі мені пам'ятні.

Друга подібна зустріч була на річці Орельці, на південь від Харкова. Ходили ми втрьох. Третім був Олесь Досвітній⁹². Довший час не вдавалось нічого вполювати. А Хвильовий запальний мисливець. Вирішили розійтись у різні сторони. Заплава Орельки цікава: чагарники, болотця, вздовж берегів є де птаству гніздитись і, видно, ніхто його там не тривожив, принаймні за нашого там перебування не видно було живої душі. Коли мої товариші зникли з очей, я заліз у кущі, ліг на траву і задивився в небо, в хмаринки, що пропливали по синьому океані, мов білі лебеді, мов рожеві фламінго, і не думав про полювання. Такі виїзди з міста на природу завжди давали мені якусь тему для оповідань, і я надрукував кілька таких новелок, що вийшли пізніше у збірці «Цісарське право»⁹³.

Із задуми вирвав мене шум і крик чирят, що пропливли низько над моєю головою. Я насторожився і взяв рушницю в руки. Зграйка покружляла і знов вернулась. Тоді я не цілячись, лежачи, вистрілив і дві качечки впали мертві недалеко від мене. Я скоро знайшов їх у траві і розрядив двоствольку. Більше я не думав стріляти.

Коли ми зібрались увечері в улюбленому місці, виявилось, що трофеї тільки в мене. Хвильовий мав* водну курочку, Досвітній пару куликів.

---

* У варіанті, який зберігся в Олени Колобкової-Коцюби, було: [уполював водну курочку].

І ще одна печальна зустріч, але вже із мертвим Хвильовим: 13 травня 1933 року.

327 Був чудовий ранок. Микола Григорович запросив до себе товаришів: Куліша⁹⁴, Досвітнього, Епіка⁹⁵, Остапа Вишню⁹⁶ на сніданок. Остапа Вишні не було вдома. Коли товариші зійшлись, він сказав:

351 — Сьогодні тринадцяте число, моє щасливе число. Ми зараз поснідаємо і підемо в парк. Юля, — звернувся до дружиниⁱⁱ, що поралась на кухні, — я більше не п'ю.

Треба сказати, що останніми часами, головно напередодні, він багато пив.

Жінка не повірила. Тоді він сказав:

— Даю тобі чесне слово Хвильового.

Він помітно хвилювався. Підійшов до інструмента, що висів на стіні, це був не то грузинський, не то вірменський щипковий інструмент, побренькав на ньому, повісив і зі словами: «Однажды в студеную зимнюю пору я из лесу вышел, был сильный мороз, гляжу, поднимается медленно в гору лошадка, везущая хворосту воз...»

Слово «воз» було останнім Хвильового. Цитуючи приведені слова, він пішов до свого кабінету, сів у фотель і за словом «воз» вистрілив собі у скроню.

351 До мене прибіг двірник, щоб викликати мою дружинуⁱⁱⁱ, колишню медсестру. Вона побігла, але Хвильовий був уже мертвий.

Хвильовий вів боротьбу проти «Плуга» і плужан, називаючи їх на чолі з Сергієм Пилипенком «червоною просвітою»⁹⁷. Проте плужани і в тому числі я любили Хвильового як художника, новатора, він imponував нам. Його новели з налетом імпресіонізму були оригінальні, відмінні від новел письменників того часу. Одначе симпатії до нього падали в міру появи його памфлетів, його дидактичних виступів, у яких він проголошував рівняння на «психологічну Європу», а коли проголосив гасло «геть від Москви», від нього почали відходити його найкращі друзі з «Вапліте», не говорячи вже про плужан. Обурливим і кошунственим було його заперечення Т. Г. Шевченка і протиставлення йому Панька Куліша⁹⁸. Хвильовий заплутався в сіті своїх власних тез і, не можучи виплутатись, покінчив самогубством.

Не бував більше на зборах «Плуга» Остап Вишня, слава якого розійшлась уже дуже широко по Україні. Працював він ще секретарем

«Селянської правди» і був постійним фейлетоністом «Вістей», але, крім того, писав інтермедії до таких п'єс, як «Вій», «Сорочинський ярмарок»⁹⁹. Отже, працював і в театрі. Але не про це буде мова. Я постараюсь сказати про свої особисті з ним зіткнення в різні часи і за різних обставин.

327

Ще до вступу в літорганізацію «Плуг», напередодні моєї учоби в інституті, я мешкав, як уже згадував, в одній сім'ї на Гончарівці. Була в тій сім'ї дівчинка: маленька, гарна блондиночка. Працювала вона в редакції, де секретарем числився Остап Вишня. Ми дружили з дівчиною. Одного разу вона сказала, що до неї сватається Павло Губенко, він же Остап Вишня, і радилась, що їй робити. Я, як було вище сказано, женитись не міг і, хоч з болем серця, порадив їй іти за нього. І вона вийшла заміж¹⁰⁰. Я, звичайно, мусив покинути помешкання, але не переставав час від часу навідуватись до моїх добрих господарів, з якими у нас були дуже дружні взаємини. У них я й познайомився з Павлом Михайловичем, уже як чоловіком моєї подруги. Не знаю, як він відносився до мене в душі, хоч зовні наче добре. Причин, власне, відноситись інакше не було.

328

Через рік у молодого подружжя народився син В'ячек¹⁰¹. Я був на хрестинах, правда, звичайним гостем, не кумом, бо з деякого часу я відчув холодок з боку жінки і чоловіка. Одного разу, представляючи мене незнайомим гостям, Павло Михайлович назвав мене, досить двозначно підсміхаючись, «другом дому». Я це зрозумів як натяк і перестав у них бувати. Скоро я сам одружився, пішли свої турботи, аж довідаюся, що Павло Михайлович покинув жінку, яка якось скоро й померла від висипного тифу.

Довгий час я не бачився з Павлом Михайловичем, коли доля звела нас знов в одному будинку, а саме в домі письменників «Слово»¹⁰², у якому 66 родин письменників одержали помешкання. Будинок великий, п'ятиповерховий, скидався у плані на велику скобу. Я мешкав на другому поверсі одного короткого рамена скоби, а Павло Михайлович протилежного, на третьому. Бачили ми один одного щодня, але не зближались. У нього в домі я не був ні разу, хоч би того, що він тримав величезного дога — Цяцьку, яка займала половину коридору, лежачи на великому матраці. Не любив я цього собаку, бо коли біг до мене надворі, то шкірив зуби і не знати було,

чи сміється, чи хоче вкусити: а то був би великий знак, бо собака був з теля завбільшки.

Прожили ми так у близькому сусідстві три роки. Вернусь трохи назад, до дня, коли ми з дружиною спровадилися до нового помешкання. Після того, в якому ми жили до переходу в «Слово», помешкання видалось нам раєм. І це без перебільшення. Будинок був побудований для письменників спеціально, продумано. У будинку були тільки трьох- і чотирикімнатні квартири, одна від одної відгороджені звуконепроникними стінами, кімнати вигідні, великої кубатури, кожне помешкання мало власний балкон, не кажучи вже про всі необхідні вигоди. Я мав три кімнати з кухнею. Купив гарні меблі, зі смаком влаштував свій робочий кабінет, придбав гарні книжкові шафи. І коли вже все було готове, я якось сперся на одвірок і задумався. Було мені чогось важко. Дружина помітила перемену в мені і питає, що зі мною.

— Знаєш, кажу, мені здається, що довго ми тут не проживемо.

— Чого ти пророчиш? — крикнула вона.

— Не знаю, — кажу, — якось занадто добре тут, а доля уміє робити несподіванки.

Потім мені жінка призналась, що і в неї були такі ж сумні думки.

Усього три роки пощастило мені прожити по-людськи. Одного зимового дня, точніше сьомого грудня 1933 року я мусив покинути це помешкання і все, що в ньому, назавжди. І дивно, того ж дня покинув своє помешкання і з тої ж причини, що і я, Остап Вишня¹⁰³.

328

І ми знову стали сусідами, і в одному будинку, але вже не бачили один одного. Так тривало чотири місяці, все ще в Харкові. Проте довелось покинути любиме місто, де минули молоді чудові роки¹⁰⁴.

Я їду на Далеку Північ, працюю там, а через рік привозять туди Павла Михайловича, і знов ми разом, знов бачимось щодня, ба деякий час навіть живемо разом, в одній маленькій дерев'яній, колись мисливській хатинці. **За три роки спільного життя багато переговорили на різні теми, але ніколи про дні першого нашого знайомства, про першу його дружину. Ця тема була для нього болючою, і я ніколи не звертав на неї мови. Я не буду описувати життя і перипетій під час нашого перебування на Півночі, бо вже описав у своєму романі «Ніч і день», друкованому в скоро-**

ченні в журналі «Жовтень» у 1965 році, який не може ніяк вийти окремою книгою¹⁰⁵. Проте думаю, що колись вийде, коли вже й словаки надрукували його своєю мовою¹⁰⁶.

Рудник Еджит Кирта виник у відлюдному місці, в тайзі над Печорою. Хатинку, в якій ми мешкали, побудував колись давно якийсь мисливець далеко від села, щоб під час полювань на білку чи іншого пушного звіря, на яке він вирушав на кілька тижнів, а то й місяць, мав змогу прийти ввечері й переночувати, обігрітись, попоїсти, привести в порядок шкірки убитих тварин, а вранці знов вирушити в ліс. Так було, доки в районі полювань мисливця не відкрили вугілля і не засновано згаданий рудник. Тоді хатинка мисливця втратила своє значення, а використали її нові люди, що виконували цілком інші обов'язки, ніж мисливство. Цими людьми в описуваний час — 36–37 років — були ми з Остапом Вишнею¹⁰⁷.

Я працював тоді агрономом на допоміжному господарстві рудника, що складалось із 20 га орної землі, яку я з відповідними кадрами освоїв частково в заплаві Печори, викорчувавши ліс і чагарники, невеличкої теплиці, кількох десятків парників, побудованих з власної ініціативи, і кількох десятків корів, коней і свиней.

Остап Вишня працював економістом рудника.

Становище обох нас того часу на руднику було привілейоване, бо займали ми відповідальні посади і тому мешкали не в загальних гуртожитках, а точніше в бараках, а в згаданій окремій хатинці. Звичайно, хатинка була реконструйована. У первісному вигляді, за часів мисливця, вона мала в кутку вогнище, що складалося з купи каміння, під яким палено по-чорному, і від того стіни були чорні від диму. Тепер цього не було: замість вогнища стояла грубка, стіни побілені, в хатинці столик, два стільці і два ліжка, на яких ми спали. Розходились з ним на свої роботи вранці. Я — о п'ятій, він — трохи пізніше, а поверталися додому ввечері. Я звичайно швидше, палив у грубці, і Павло Михайлович заставав уже тепло в хаті. Варили вечерю в залежності від наявності продуктів. Я мав змогу часом купити у мисливців, що іноді заходили на рудник, куріпку або рябчика, деколи й шматок оленини. З города я міг, хоч і не дуже легально, принести кілька картоплин, нарешті, пляшку молока. Казенна їжа не дуже смакувала, хіба хліб, якого ми одержували по 600 грамів денно.

Цікаво замітити, що Остап Вишня — письменник, як то кажуть, з божої ласки, маючи середню медичну освіту — фельдшер — став економістом, а далі і начальником планової частини рудника. Це була немаловажна посада, бо рудник мав кілька діючих шахт і одну, п'яту, в стані побудови. А коли додати, що начальник рудника був цілковито неписьменний, бо ледве підписував своє прізвище, то фактично всю роботу по управлінню рудником ніс на собі Павло Михайлович і його пара помічників у плановому відділі.

Павло Михайлович повертався додому пізно і дуже стомленим. Не раз я допомагав йому роздягнутись, бо сам не мав сили стягнути з себе бушлата. На волі Павло Михайлович любив випити, і тут часто з тугою згадував про чарку. Тут це було майже виключене.

Але пригадую такий випадок. Як агроном рудника я мусив дбати про годівлю худоби та коней. Своїх сіноугідь рудник мав недостатньо, і доводилось закуповувати сіно в сусідніх колгоспах. Закупив він* сіно в колгоспі села Орловка, в сорока кілометрах від Кирти**. Щоб привезти віз сіна, треба було потратити два дні, з ночівлею в Орловці. Посилалось туди звичайно валку з десяти саней при п'яти візниках. Візниками були люди перевірені, переважно із карного елемента. Перевірені вони були в тому розумінні, що не втечуть і не обкрадуть селян під час ночівлі. Саме оці візники не раз привозили заховану в сіно горілку.

Одного разу привезли пляшку горілки й мені. Я щасливо переніс її через вахту, бо не обшукували в проході, і заховав під ліжко. Приготував вечерю і чекаю на Павла Михайловича. Ось він і йде. Увійшов засніжений: шапка, брови, вії, здається, навіть і очі в інеї, і дуже втомлений. Цілий день мав важку працю, їздив по шахтах, а відвідування їх у люті морози невелика приємність.

— Втомились? — питаю.

— Дуже, — відповідає. — Довго я, мабуть, не потягну. Чує моя душа, що тут, мабуть, і загинути доведеться...

Я допоміг стягнути бушлат*** і запрошую до столу, вечеря готова.

---

* Було: [Павло Михайлович].

** Було: [від рудника].

*** Було: стягнути [з нього] бушлат.

— Їй-бо, не маю сили їсти, — відповідає мій друг, все ще стоячи біля дверей.

— Все-таки сідайте, — кажу і дістаю з-під ліжка пляшку. Дивлюсь, мій Павло міняється на обличчі. Втоми як не було, очі сміються. Він ще не вірить, що це не сон.

— Вона? — питає.

— Вона.

— Справжня?

— Найсправжнісінька.

Дивлюсь, затанцював мій Павло, як той Семен Палій запорожець. Правда, не до Межигірського Спаса, а тільки від дверей до стола¹⁰⁸.

— Де ви таке чудо дістали? — спитав, але вже не слухав і відповіді.

Того ж вечора пляшка була випита. Я пив символічно, майже всю її спорожнив Павло Михайлович. Мені ледве вдалось залишити кільканадцять грамів на ранок, на похмілля.

Подібні радощі траплялись рідко. От коли лист приходив, а надто посылка. Оті дні були святом.

Павло Михайлович неймовірно багато випивав соди. Одного разу він одержав у посылці аж п'ять кілограмів. Соду носив у бляшаній пудерниці і їв її, не запиваючи навіть водою. У нього була виразка дванадцятипалої кишки і від болів рятувала питтєва сода.

Павло Михайлович користувався любов'ю своїх співробітників і взагалі всіх, з ким був знайомий і зустрічався. Багато пам'ятало його ще з його творів і охоче знайомились з ним як людиною. Він ніколи не втрачав гумору і в найскладніших ситуаціях знаходив слово втіхи і розради для товариша, хоч самому було не до сміху. Не раз вечорами, коли в обох був краций настрій (залишаючись тільки вдвох), ми питали один одного, чи доведеться нам ще коли писати. Роки йшли, а кожний прожитий рік поглиблював і поширював прірву між творчим життям минулого і цим, у яке привели нас обставини. Я сумнівався, а Павло Михайлович вірив, що коли живим залишиться, то ще буде писати. Повернувшись потім до літературної праці, ми не раз згадували часи наших сумнівів.

Життя — великий чарівник, багато несподіванок, гарних і важких, має воно в запасі для кожної людини. Кажуть, що в житті балансуються гарні і важкі періоди, але хто провірить. Перебуваючи далеко від світу і від літератури, ми багато чому навчилися, а головне — оцінювати

людей з далекої перспективи. Ми бачили нищість людську, фальш, боягузтво. А тут люди скидали з себе, наче одяг, світські умовності і були тим, чим були. Там же, звідки ми вийшли, було інакше.

328 Цікаво тут згадати, як мінялись зразу обличчя критиків Остапа
 329 Вишні та й газет, що вмщали ту критику на своїх сторінках. Пам'ятаю підвал в одній із газет¹⁰⁹, де впали жертвами злобних нападок критиканів Остап Вишня, Досвітній, Штангей¹¹⁰ і я. Мене за невинне оповідання «Кам Кабир», надруковане в журналі «УЖ»¹¹¹, редагованому Ю. Смоличем, змішали з болотом: приписали порнографію і ще дещо, а це оповідання нещодавно знов друкувалось і ніхто в ньому огріхів не знайшов¹¹². А вже Остапу М. Агуф¹¹³, тодішній голова видавництва «Рух» замість Березинського¹¹⁴, знятого з цієї посади, не пожалів епітетів: «глитайський блазень», «куркульський підспівувач». Словом, «знищив» Вишню, а за кілька днів до його зникнення шапкував перед Вишнею, радий був потиснути йому руку.

Кілька слів про тиражі О. Вишні. Щодо кількості книг він міг сперечатись хіба з тиражами Т. Шевченка, адже деякі його брошурки виходили півмільйонними тиражами¹¹⁵. Нема вже Павла, але його мила посмішка, його ласкаве слово бринітимуть у моїй душі до кінця моїх днів.

Друзів у біді пізнати. Ми були справжніми друзями, не тими, що їх єднала чарка, а я знав таких у «Слові»: глянеш — нічого спільного, а за чаркою цілуються. У нас же було інакше. Коли у 1947 році я нелегально приїхав із Півночі до Києва, до нього першого я зайшов тоді. Він не побоявся пригостити мене в себе тоді, ба навіть водити по місту, що лежало тоді в руїнах. Тоді небезпечно було тримати в хаті такого гостя, як я: у моєму паспорті ясно стояло, хто я, і кожен міліціонер міг мене запросити в район, а там нових п'ять років за порушення паспортної дисципліни. Тоді люди перелякані ходили. Один солідний, з великим іменем чоловік боявся подати мені руку, наче прокаженому. Ті часи ще будуть колись описані, від історії і правди не сховаєшся.

У 1956 році, коли я вже легально приїхав до Києва, щоб одержати папірець у чотири рядки, в яких сказано, що моя справа за браком доказів анульована, я також заїжджав до Павла Михайловича. Він тоді уже мав машину і шофера, а я ще тільки мріяв про відновлен-

ня в спілці письменників. І знов Остап Вишня і дорогий мені старий плужанин Петро Панч поручились тоді за мене, і почалось моє літературне життя наново. Але поки що я вернусь до старих плужанських часів.

Найближчим помічником С. В. Пилипенка був Андрій Панів. Нічим особливим тоді він не відрізнявся від плужанської маси. Середнього росту з досить великою кучерявою головою, носив звичайно усмішку, яка мала означати, що він щось більше знає, бо ближче до начальства. Тоді він ще вчився в ІНО — Інституті народної освіти¹¹⁶. Писав непогані вірші. Мені запам'ятався вірш «Цвинтар на Дідубе» про могили трьох пілотів, що загинули в повітряному бою¹¹⁷. Це було в Тбілісі, куди їздив Андрій Панів. У 1924 році вийшла збірка його поезій під назвою «Осінні зорі»¹¹⁸. Паніва вважали кращим плужанським ліриком. Він поривав з тою літературою, де чисто формальні завдання стояли на першому плані. Він брав матеріали з сучасної дійсності і побуту часів революції, а також романтику життя і боротьби трудящих мас, переважно селянських, інакшими словами Панів, ортодоксальний плужанин, твердо стояв на ідеологічній, художній платформі Спілки селянських письменників «Плуг».

330

Іншою помітною фігурою в «Плузі» був Сава Божко. Це був протестант і скандаліст. Мав він у ті часи найбільшу серед нас книгу, роман «В степах»¹¹⁹. Я не міг би зараз переказати зміст роману. Давно то було. Божко славився більше своїми безапеляційними критичними виступами на вечорах «Плуга», своєю непримиренністю в суперечках. Загинув марно у якійсь романічній історії¹²⁰.

Я не згадую таких класиків нашої літератури, як Головка¹²¹, Панч. Вони живі і хай живуть здорові до ста літ. Мені б хотілося згадати тих, що давно відійшли, а сліду помітного не залишили, або тих, кого незаслужено почали забувати.

Про Дмитра Загула¹²² не забуто, але й не дуже широко відомо. Він не був плужанином у повному розумінні цього слова, але належав до «Західної України»¹²³, що була наче філіалом «Плуга». Сучасна молодь, маю на увазі шкільну молодь і студентство, здається, мало знає не те, що твори, але й ім'я поета, а він виступив зі своїми поезіями до 1917–18 рр. Це була невеличка книжечка під назвою «3 зелених гір»¹²⁴. Родом Загул з Буковини. У 1917 році опинився в межах

331

Наддніпрянської України. За яких умов цей перехід був здійснений, не пам'ятаю¹²⁵. Досить того, що осів поет у Києві і звідти часто навідувався до тодішньої столиці — Харкова. Приїжджаючи, зупинявся у мене як у земляка. Його приїзди були для мене завжди атракційні. Він привозив з собою якісь цікаві новини, розповідав про киян, де ми мали спільних знайомих і земляків. Середнього росту, русявий, з приплюснутим носом*. Був хворий на астму, тому дихав важко, мав глухуватий голос, але загалом веселий, дотепний, начитаний, розумний. Загул редагував мою віршовану п'єсу «По зорі». Може, з того часу й почалась наша дружба. Він подарував мені свою книгу «З зелених гір» і «На грані»¹²⁶, якої уже в продажу не було. Книга мені не подобалась. Знаючи його особисто, я не вірив у його соліпсизм і безнадійну містику. Я говорив йому про надуманість, про панахиду, яку проспівав сам собі поет. Я вже не повторив би ні одного вірша з тієї збірки. Усе забулось.

З таким доробком, як книга «На грані», йому нічого б у «Плузі» робити, проте він симпатизував і організації в цілому, і окремим членам. Пізніше він писав такі речі, як «Гімн-прокламація»¹²⁷, що цілком відповідав настановам «Плуга», а в збірці «Наш день»¹²⁸ виступив як глибоко сучасний поет. Загул прекрасно знав німецьку мову і славився перекладами німецьких класиків. Ще відомий Дмитро Загул тим, що брав участь в літературній дискусії 1925–28 років¹²⁹, яку відкрив Хвильовий своїми претензійними, сповненими нападків на радянську літературу статтями. У цій дискусії, як відомо, прийняли участь усі літературні письменницькі організації, зокрема і Сергій Пилипенко від імені «Плуга». Загул виявив себе у цій дискусії прекрасним полемістом. Доказом цього була його книжка «Література чи літературщина»¹³⁰. В галузі перекладів Загул працював багато. Дякуючи йому, український радянський читач мав змогу ознайомитись із творами Бехера, Гейне, Гете, Шіллера, Улянда і багатьох інших¹³¹.

Тут конче треба згадати, що Загул був активним членом літературної організації «Західна Україна», що існувала поруч із «Плугом» і об'єднувала понад тридцять письменників і художників, вихідців

* На полях невідомою рукою дописано: «кирпатий з розплесканим носом».

із західних областей України. До організації «Західна Україна» належали Іван Ткачук¹³², Агата Турчинська¹³³, Дмитро Бедзик¹³⁴, Антон Шмигельський¹³⁵, Любомир Дмитерко¹³⁶, Микола Марфієвич¹³⁷, Федір Малицький¹³⁸, Мечислав Гаско¹³⁹, Василь Атаманюк, він же Яблуненко¹⁴⁰, Козоріс¹⁴¹, а після повернення з Польщі Василь Бобинський¹⁴². 332 333

Загул був найстаршим і найсоліднішим із усіх членів цієї організації, що мала на меті сприяти підготовці широких народних мас до возз'єднання з Радянською Україною. Дмитро Загул брав активну участь у рості журналу «Західна Україна»¹⁴³ і був членом редколегії. Головним редактором журналу був Мирослав Ірчан¹⁴⁴.

Але спочатку про Бобинського. Перш за все це був поет*, як кажуть, з божої ласки і зачинатель нової пролетарської літератури на Західній Україні, поет широкого громадського звучання і тонкий лірик. Мені особисто імпував його вінок сонетів¹⁴⁵. Не кожен поет може похвалитись таким твором. Але не про поезію і творчість Василя Бобинського хочу тут розповісти. Особисто знайомими довго ми не були. Він жив у панській Польщі, я на радянській Україні, аж доки, переслідуваний тодішнім польським урядом, не переїхав він у Харків. Було це у 1930 році. У перші дні після приїзду він мені першому як землякові наніс візит зі своєю дружиною і трьохлітнім хлопчиком Бориском^{iv}. Я сердечно полюбив цього ніжного, скромного, талановитого товариша. Наша дружба тривала одначе недовго. В кінці 1933 року ми обидва мусили покинути Харків, а в 1934 році опинилися в Дмитрові¹⁴⁶, в редакції однієї газети «Перековка»¹⁴⁷, в дуже мізерному амплуа. Редагували ми неграмотні дописи численних кореспондентів-лагерників, правили коректуру, ось і вся наша робота. В тій редакції я покинув Бобинського в 1934 році. Восени цього року я був переведений на Північ. Більше я Василя не бачив. Помер він у 1938 році. 351 334

Про Ірчана багато написано у цікавій книзі Юрія Смолича¹⁴⁸. Мені залишається сказати хіба про наші особисті з ним взаємини. Після його повернення з Канади¹⁴⁹ він оселився на Університетській гірці¹⁵⁰, проти ломбарду, який ще функціонував у ті часи, тобто в часи НЕП'у. Я зрідка бував у нього вдома. Пригадую довгу вузьку кімнату,

* Було: [справжній поет].

351 в якій він працював. Був знайомий з його дружиною, білявою пиш-
ною чешкою, знав його маленьку доньку Майку^v. Мирослав швидко
334 засяяв ясною зіркою на театральному полі своїми п'єсами. Особли-
вий успіх мала п'єса «Плацдарм»¹⁵¹. Пам'ятаю її соту виставу в театрі
«Березіль». На жаль, погасла його зірка, як і «Березіля».

335 Одного разу ми розмовляли з Мирославом про плужанську твор-
чість, зокрема про «Бур'ян» А. Головка¹⁵².

— Я чимало в своєму житті читав, — промовив Ірчан, — особливо
твори чужих літератур, але не пам'ятаю, щоб твір зробив на мене таке
сильне враження.

Це була правда. Українські письменники до революції не вихо-
дили за межі описування неприглядної дійсності українського села.
У їх творах реалізм, подекуди натуралізм, були природною формою,
не було підстав для створення картин переломної боротьби, мова їх
була лагідна, сумна, безнадійна: «Убогії села, убогії ниви, убогий об-
шарпаний люд...» Тільки після Жовтня в селянську літературу ври-
вається жива течія, в ній селянство організується під проводом про-
летаріату і творить нове життя. Одним з провідників цієї течії і був
А. Головка, член Спілки селянських письменників «Плуг». Може, тому
таке враження справив на Ірчана «Бур'ян».

Я швидше покинув Харків, ніж Ірчан. Про його сумну долю я по-
чув на Далекій Півночі, як зрештою, і про подібну долю Загула.

Заговоривши про п'єси Ірчана, я згадав про свою п'єсу «На-
ступ»¹⁵³, яка йшла в Червонозаводському театрі¹⁵⁴ під керуванням на-
родного артиста республіки Василя Степановича Василька¹⁵⁵ і в його
постановці. Дякуючи народному артисту республіки Віктору Мико-
лайовичу Добровольському¹⁵⁶, я маю одну рецензію на постановку
моєї п'єси, яку люб'язно подарував мені Віктор Миколайович, та ще
й кілька фотографій зі сцен п'єси, в якій він грав головну роль. Була
в мене й друга п'єса, готова до постановки в цьому ж театрі, що на-
зивалась «Пісня про чорних хлопців» (опришків), мала починати се-
зон 1934 року в Донецьку, куди було переведено Червонозаводський
театр. Та мене вже тоді не було в Харкові і п'єса пропала. Залишилась
тільки музика до п'єси. Про це сказав мені Василь Степанович під
час одного гостювання у Львові. До речі, у ті часи разом з письмен-
никами зникали і їхні твори. Їх просто знищували. Я написав у сво-

ему житті багато п'ес, але, крім згаданих вище двох, вони не бачили сцени. Думаю, що заслужено. Мабуть, чогось бракувало у моїх п'есах. До режисерів по допомогу я не ходив, а всяка п'еса, навіть відомого драматурга, переходячи в режисерські руки, терпіла на доробки й переробки. Це сказано не в оправдання моїх п'ес. Видно, були слабкі й по написанні йшли до архіву або до коша і в піч.

Згадавши театр, не можна обійти мовчанкою найкращий театр на Україні того часу, а саме театр «Березіль» і головної в ній, колоритної фігури, засновника театру Леся Степановича Курбаса¹⁵⁷. Ця людина по-
335
еднувала в собі прекрасні риси і чоловічі дані: зовнішню красу, розум, талант, лагідну вдачу, високу інтелігенцію. Про нього багато написано, і я скажу тільки те, чого про нього, мабуть, ніхто не напише.

Я пам'ятаю Леся Курбаса ще як актора театру «Руської Бесіди»¹⁵⁸ у Львові, театру під керівництвом, якщо не помиляюсь, Йосифа Стадника¹⁵⁹. Грав він тоді в Тернополі в залі будинку «Міщанського братства» на невеличкій, не пристосованій для театральних вистав сцені. Грав він у п'есі Старицького «Ой, не ходи Грицю» заголовну роль з Марусею в особі Катерини Рубчакової¹⁶⁰. Це могло бути між 1910–13 рр. Його гра запам'яталась мені, тоді гімназисту третього або четвертого класу, назавжди. Серед гімназистів ходили чутки, що він закоханий в Рубчакову, що, не добившись взаємності, стрілявся. От така плітка ходила в той час. Може б, і не слід це повторювати, але вона не пошкодить ні Рубчаковій, ні Курбасу. А такий факт при його екзальтованості можливий¹⁶¹.

У 1930 році ми познайомились ближче в будинку «Слово», де і він мав мешкання, на п'ятому поверсі, в одному зі мною під'їзді. Ми бачились щодня. Моя дружина часто ходила до його матері Ванди Адольфівни¹⁶² на партію в 66. Курбас до нікого з письменників у гості не ходив і нікого не приймав у себе, хіба що Куліша і то в ділових справах, як драматурга.

Одного літа мені довелось відпочивати з ним в Хості, в Будинку відпочинку письменників¹⁶³. Це був, мабуть, найщасливіший рік у моєму житті. Тоді Хоста нічим не була схожа до сучасної. Це було ще захолустне містечко, а Будинок письменників складався із кількох окремих будиночків, розкиданих серед великого сливового саду. Зібралась тоді там чудова компанія, молода: був там Юрій Янов-
336

336 ський¹⁶⁴ з дружиною Тамарою¹⁶⁵, артисткою театру «Березіль», мо-
 лодий, тоді ще комсомолец, Олександр Євдокимович Корнійчук¹⁶⁶,
 Павло Іванов¹⁶⁷ з дружиною Марусею, композитор Нахабін¹⁶⁸ з жін-
 кою, артисткою Клавою Блажко¹⁶⁹, яка грала в моїй п'есі, артист «Бе-
 337 резіля» Йосиф Гірняк¹⁷⁰, куплетист-п'яниця Арген, він же Аркадій
 Генкін¹⁷¹.

Воля там була широка. Бувало, темними вечорами, немов у бі-
 блейському Едемі, бродять майже голі через спеку, в простирад-
 лах, охочі до пригод мешканці священного саду зривати замість
 заборонених богом яблук солодкі сливки. То був кінець серпня,
 ночі темні, і дозріли сливки, які можна було зривати без натуги,
 просто з землі, у повітрі плавав розлитий любовний еліксир і па-
 морочив голови.

Курбас, звичайно, не належав до тих шукачів пригод, він тримав-
 ся завжди солідно, тим більше, що був закоханий у свою дружину і
 щодня двічі бігав на пошту, вичікуючи листа від неї.

Пригадується мені прогулянка з ним до самшитового гаю.
 Я вже бував там раніше і тепер був гідом для Курбаса. До Мацес-
 ти¹⁷² треба було їхати залізницею, а звідтам кілька кілометрів ма-
 льовничою грузинською стежкою до бажаної мети. Коли ми уві-
 йшли у самий самшитовий гай, що ріс окремим оазисом серед
 змішаного букового лісу, Курбас став немов зачарований. Самшит,
 або букс (*Vuxus sempervirens*) — цікаве дерево. Перш за все це одна
 з найтвердіших порід і дуже поволі ростуча, дерево реліктове.
 Столітні стовбури завгрубшки з руку дорослого чоловіка. Стовбу-
 ри і галузки оброслі мохами і лишайниками, що звисають з них,
 і самі дерева подібні до старих дідуганів з великими бородами.
 Ми шукали різних порівнянь. Я сказав, що ліс мені видається дном
 казкового моря, а дерева — фантастичними водоростями. Тоді сто-
 яв легкий туман, примережений скупим золотом сонячних ниток.
 Олександр Степанович погодився і сказав, що запам'ятає цей гай
 при оформленні якогось спектаклю. На жаль, такого спектаклю
 йому не довелось оформити.

Згадавши Леся Курбаса, не можна поминути мовчанкою Миколу
 Куліша, хоч ні Курбас, ні Куліш ніколи не належали до літорганізації
 «Плуг», про яку я головним чином хотів написати свої спогади. Але ж

не можна пройти повз таких визначних постатей, які зустрічались на дорозі життя «Плуга» і плужан.

Миколу Куліша ми, тобто громадськість Харкова, знали, не бачивши його в обличчя, по п'єсі «97»¹⁷³, уперше прочитаній в Селянському будинку в один із чергових понеділків. П'єса зробила величезне враження. Почались виступи, які, як звичайно, відкривав Божко. Йому щось в ній не подобалось, але зал не дав йому договорити. Виступив Олександр Копиленко і закінчив словами: п'єса прекрасна і вища всякої критики. З ним зал погодився. П'єсу поставив театр ім. І. Франка, Мусія Копистку грав Гнат Юра¹⁷⁴. Я й досі бачу крізь призму літ, як він скручує цигарку і як слинить її. Гарний це був артист, улюбленець публіки. А знаю я його з тих давніх тернопільських часів, що й Курбаса. Добре пам'ятаю його дебют в ролі Хоми в п'єсі «Ой, не ходи Грицю»¹⁷⁵.

П'єсу «97» поставили всі театри України, ба навіть деякі театри Москви¹⁷⁶. З Кулішем ми близько не сходились. Він був досить холодної вдачі, принаймні мені так здавалось, а сам я ніколи не ліз у дружбу, не зносив панібратства і амікошонства, безцеремонності і фамільярності. Проте ми були знайомі, бо мешкали в одному домі, тільки в різних під'їздах. Був знайомий з його сім'єю — дружиною і двома його дітьми: Олею і Володьом, які мене любили¹⁷⁷. Старшенька Оля, подібна до батька, добре грала на піаніно, любила класичні твори Шопена, Бетховена, може, дякуючи їй, Микола Гурович написав свою «Патетичну сонату»¹⁷⁸. Володя вчився ще в семирічці, гарненький, веселий хлопчик. Микола Гурович був середнього росту, чорнявий, круглолиций, носив маленькі чорні вусики, нічим особливим зовні не відзначався, проте це був великий драматург. На жаль, недовго. Смерть вирвала його в розквіті сил. Умер в 1942 році¹⁷⁹.

Микола Куліш дружив з Курбасом. З ним він мав спільні інтереси, дружив з Дніпровським Жаном (так його кликали)¹⁸⁰, Епіком, Хвильовим, до певного розриву з ним, але це було зовнішнє. Я пам'ятаю, як він плакав на похороні Хвильового. Дружба тих двох непересічних людей була міцна, незважаючи на принципові розходження. Це були сильні натури, гідні сини того часу, тієї епохи.

Доведеться трохи вернутись до театру «Березіль» після Курбаса, коли його не стало. Керував художньою частиною театру мій колиш-

338

ній шкільний товариш Мар'ян Крушельницький¹⁸¹. Як він керував, я чув уже з чужих уст, бо у Харкові мене вже не було.

З Мар'яном ми вчилися в одній гімназії і останній рік перед матурою навіть в одному класі. Того останнього року нашої учоби, тобто 1917-го, Крушельницький грав у трупі Бенцалю¹⁸², будучи ще гімназистом, як справжній актор і постійний член трупи¹⁸³. Причому зразу здобув собі прихильність і симпатії глядача своєю грою. Тодішні мандрівні театри мусили рахуватись зі смаками глядачів. Виступавши в містах і містечках з переважним єврейським населенням, давали вистави з перекладних п'єс з єврейського життя. Пригадуються такі вистави, як «Сирітка Ася», автора не пам'ятаю, «Уріель Акоста» Гуцкова¹⁸⁴. Щоб мати і польського глядача, давали переклади з Запольської¹⁸⁵, Корженьовського¹⁸⁶ та інших. Я пам'ятаю Мар'яна в згаданих єврейських п'єсах. В одній з них він грав під час вистави на скрипці і грав сам, а не за сценою хтось грав за нього. І це робило ефект. В «Царевичі» Запольської¹⁸⁷ він грав одну з провідних ролей. Це давні часи, коли ми були молоді, коли ми без критиканства, з вдячністю приймали гру актора. За харківських часів запам'ятались назавжди ролі Малахія Стаканчика в п'єсі Куліша «Народний Малахій», Мيني Мазайла того ж автора, Ляща з рев'ю «Алло на хвилі 447 метрів»¹⁸⁸.

339

Мар'ян Михайлович зіграв за своє життя безліч ролей, їх не перелічити. Я і не ставив своїм завданням перераховувати його ролі чи давати їм характеристику. Я хотів сказати про цього художника те, чого не скаже вже, мабуть, ніхто, бо ровесників його, земляків, лишилось, на жаль, уже малувато.

Крім Крушельницького, в театрі працювали і два інші мої товариші по гімназії, талановитий актор Володимир Калин¹⁸⁹ і Герасимович¹⁹⁰, який прибрав собі псевдонім Кірил. Чому Кірил? — питав його викладач української мови Франчук, бо ж це ненормально і з боку мови, і граматики, але Герасимович не вмів пояснити і цим псевдонімом користувався до кінця існування театру в Тернополі. Актором він був посереднім. Зате красою театру «Тернопільських гастрольних вечорів»¹⁹¹ була артистка Антоніна Осиповичева¹⁹². Її чудову гру, саму її постать я пам'ятаю ще з юних днів, коли я вчився ще в молодших класах гімназії. В цьому театрі Осиповичева приділяла багато уваги Крушельницькому, Калинові, ба й самому режисерові Бенцалю. Незабутні мені її ролі Вусті

(«Ой не ходи, Грицю»), Одарка («Сватання на Гончарівці»). Грала вона в «Ревізори», «Циганка Аза» і в багато інших, але з усіх запам'яталась Вустя.

Крушельницькому вона пророчила велике майбутнє. І воно справдилось. Після революції 1917 року Крушельницький мав змогу відвідувати Київ, побував в театрах, де бачив гру Миколи Садовського, Саксаганського¹⁹³. Ці поїздки давали йому багато — це була його школа, бо в той час іншої театральної не мав.

339

Хай мені читач пробачить хаотичність викладу, але так у мене складались спогади, один вів за собою другий, а систематизувати їх не маю можливості*.

І ось я знов повертаюсь до «Плуга», бо власне заради цієї організації позабутих нині товаришів я взявся за перо. Хто з молодих інтелігентних людей знає сьогодні про Михайла Биковця¹⁹⁴, про «Мих. Бика», як він звичайно підписувався? Думаю, що мало таких знайдеться. Це прізвище не зустрічається чомусь ні в газетах, ні в журналах. А колись носій його був активним діячем того часу, про який я взявся оповідати. Це час 20–30-і роки нашої радянської доби.

Яке ж амплуа цієї людини?

Це була перша фігура після Пилипенка, секретар «Плуга», його душа. Це був есеїст, рецензент, критик, літературознавець, педагог. Він був одним із редакторів «Плужанина»¹⁹⁵, писав на громадські, педагогічні і літературно-критичні теми у багатьох тодішніх газетах і журналах. Він писав про кризу дитячої книги, в окремій статті, яка саме повинна бути п'єса для дітей, кіно для дітей. Пригадую його «Історію з пам'ятником Т. Г. Шевченкові»¹⁹⁶. Цікаві приклади приводить Михайло Биковець, як ставились до збору пожертвувань різні чорносотенці. Було це на Київщині у 1912 році. Один піп із села Брага, повертаючи Комітетові по збору пожертвувань чистого підписного листа, так писав:

340

«Его превосходительству Господину Киевскому Городскому Голове! Жертводателей не нашлось — языка, выдуманого добродієм Грушевским, здесь никто не понимает. Полагаю, что памятник Шев-

* Було: [сили].

ченко в Києве, матери городов русских, неуместен, ибо Киев есть колыбель России и о самостоятельности украинского народа, как нечто отдельное от русского государства, никто не думал. Пишущий эти строки сам малоросс, с молоком матери усвоил малорусскую речь, а выдуманный письменный есть пародия на малорусский язык, его малороссам ни читать, ни понимать».

Цей попівський опус можна не коментувати. Дуже не до вподоби було чорносотенцям, що в Києві буде пам'ятник Шевченкові, і всіма способами вони ставили перешкоди цій справі.

Биковець зібрав багато матеріалів фактичних про пам'ятники Т. Г. Шевченкові.

З Биковцем я їздив, здається, у 1932 році до Мінська на сільсько-господарську виставку. Командирувала нас туди газета. Сумний то був час. Білорусія, як і Україна, голодувала*. Щоб пообідати в ресторані, треба було мати талон з урядової канцелярії. Ресторан — це була тільки назва, а фактично бідна їдальня.

340 Увечері на виставі якоїсь п'єси нарком освіти товариш Платун¹⁹⁷ запросив нас до своєї ложі, а після вистави письменники затягли нас на банкет, мабуть, у Спілку письменників, зараз не пам'ятаю.

Довжелезний стіл був заставлений різноманітними пляшками (цього добра було досить), а закускою мали служити цукорки. Ні шматочка хліба, нічого такого, чим звичайно люди закусують. Як мене не запрошували гостинні господарі, я таки не пив і був, мабуть, єдиним тверезим серед усієї численної компанії.

Уранці я відвідав Михася Зарецького¹⁹⁸ в його домі. Сябри возили нас по виставці досягнень сільського господарства, по селекційних станціях. Там я довідався, що Білорусь має тисячу сортів картоплі. Я не уявляв тоді, що їх може бути так багато.

Про цю поїздку Биковець написав великий нарис¹⁹⁹ у журналі «Плужанин», а я статтю на цілий підвал у газеті. Стаття називалася «Шумують ліси Білорусі»²⁰⁰ — такий заголовок запропонував Аркадій Любченко²⁰¹. Вже не пам'ятаю, чому саме він. Видно, працював тоді у тій газеті.

---

* Було: [у 1930 році]. На полях невідомою рукою дописано: «В 30 році — ні, то було двома роками пізніше, в 1933 році».

Пригадався ще один плужанин — Яків Ковальчук²⁰². Перші його плужанські антирелігійні вправи знаходимо в газеті «Селянська правда», яка виходила, як уже згадувалось, за редакцією Сергія Пилипенка між 1922–1925 рр. Мала вона свою літсторінку, яку використовували плужани. Був у ній спеціально заведений відділ «Про богів»²⁰³. Там можна було знайти вірші Паніва, Сенченка, з більш-менш помітних речей оповідання Павла Тимченка²⁰⁴ «Допомога», «Похорони», «Сучасні попівські антифони»²⁰⁵. У газеті надруковано кілька статей Я. Ковальчука. Виходили і окремі його брошури. Темою їх були різні секти, монастирі²⁰⁶. Яків Ковальчук був закоренілим пияком. Товариші його не любили і боялись. Про нього ходили чутки і небезпідставні, що він займається доносами. **Одного разу в одній компанії, коли Яків був уже напідпитку, хтось йому подзвонив. Він зразу дуже збентежився, бо мусив відповідати в присутності людей. Відповіді зводились до слів: буду, слухаю, так. Повісивши трубку, він заплакав: «Вимагають, давай і давай, а що я дам, коли нема чого?» Ми не допитувались, чого вимагав голос по той бік телефонної лінії, ми здогадувались, про що була мова»²⁰⁷.**

340

341

Пізніше Ковальчук спився остаточно, і тоді його кудись прибрали, бо вже непотрібним став і небезпечним*.

Коли зайшла мова про антирелігійну літературу плужан, я вернуся трохи назад.

У 1922 році Головополітосвіта НКО видала в Харкові віршоване оповідання-агітку А. Паніва «Про голодним допомогу та про церкву божу».

У 1923 р. накладом Полтавського Губкому КСМУ вийшли складені плужанами збірки «Нове Різдво», в яких було вміщено агітки-п'єси В. Чередниченко «Святвечір у комсомольців», Гр. Епіка «Що снилось старому рокові», вірші Ів. Сенченка, Паніва, Епіка. Того ж 1923 року в Харкові у видавництві ЦК КСМУ вийшла збірка червоних колядок та щедрівок під назвою «Різдвяний вечір»²⁰⁸, до якої ввійшли стаття С. Пилипенка про колядки, низка колядок і щедрівок. Їх писали Панів, Сенченко, Різниченко²⁰⁹, «Вертеп» А. Паніва з його передмовою.

* На полях біля цього уривка невідомою рукою дописано: «Не треба».

Поступово з розвитком організації у видавництвах «Шлях освіти», «Червоний шлях» та ДВУ виходять: Петра Панча «Бій преподобний», О. Копиленка «Македон Блин», Д. Бедзика «За кулісами церков», Гаврила Одинця «Революція в небі» та С. Пилипенка «Євангеліє часу»²¹⁰.

Однак така досить значна антирелігійна художня література плужан не зовсім відповідала цінності зі сторони пропагандистської. Помітне було неглибоке знання авторів, неуважне ставлення до суті роботи. Багато плужан вживало недопустимо непристойних виразів. Сатиричний чи гумористичний антирелігійний твір мусив бути живим, жвавим, талановитим, але без зайвих образ і вульгаризмів. Не мали успіху твори Я. Ковальчука, про якого я почав свій спогад.

Плужан було багато. Були хороші хлопці й талановиті письменники, були й графомани. Таких було безліч. До редакції надходили з кожною поштою листи і бандеролі, ба й цілі посилки «творів» графоманів: між ними були різні — з претензіями і без. Одні просили надрукувати їхні твори, інші вимагали, а ще інші просили наперед гонорар. Для ілюстрації приведу «вірші» одного «поета» «без претензії» (правопис автора):

Ходить козак по над яром,
Ружде держить у руках
Чогос смутни невесели
Нема пістонів у курках.

Крім повістей і віршів, були й п'єси. Запам'яталась ремарка в одній такій п'єсі: «На сцену влітає снаряд і убиває героя. Він падає і каже: “Аж тепер я пропав”».

Письменниками стали б, якщо б залишились при житті, Володимир Штангей, Микола Дукін²¹¹, що написав повість «Матіола», «Мінезота № 23». З ним я мав приємність одного літа відпочивати в Сочі. Він написав критичну статтю на мою книжку нарисів «Комуни в степах»²¹² про комуни «Авангард» і «Маяк», закидаючи мені відсутність у книзі класової боротьби, і відсутність будь-яких тіней, і т. ін. В основному я погоджувався з критиком.

Виник в пам'яті ще один товариш тих далеких часів, Пилип Загоруйко²¹³. Невеличконого росту, худощавий, чорнявий хлопець. Написав

він тоді повість «Вогні»²¹⁴. Не набрала вона широкого розголосу, але по ній видно було, що він спроможний на більше. Це був переконаний плужанин, писав на сільські теми, любив їх, бо знав село найкраще, сам з села. У «Плуг» прийшов студентом, як і я, як і багато плужан.

Одного разу в пошуках сільської теми поїхали ми з ним на птахоферму недалеко від Харкова. Це було якраз після 7-го листопада, я добре пам'ятаю, бо в стінгазеті птахоферми ми бачили статтю на цю дату. Це могли бути роки 29-й–30-й, зараз мені важко пригадати. Завідуючий птахофермою прийняв нас без ентузіазму і, вибачившись, передав нас місцевому механіку і «поету» під опіку. Пішли в червоний куток, бо механіку хотілося показати нам свої вірші, вміщені в газеті. Прочитали. Вірш починався так (цитую по пам'яті): «Куры черные, куры белые, куры красные и прекрасные, как люблю я вас, как кормлю я вас, знать увидел вас я в добрый час». А вірш на честь Жовтня у цього ж поета починався так: «Октябрь! Как много в этом слове». Коли йому вказали на деяку схожість першого вірша зі словами пісні «Очи черные» і другого на відомий вірш Пушкіна²¹⁵, він сказав, що тих віршів він не знає, а писав так, як йому серце підказувало. Наші зауваження були йому явно неприємні, і в нього відпала охота з нами займатись. Вийшли ми з ферми без теми, хіба що ця тема з поетом, яку я в дуже короткому викладі зробив зараз по довгих літах.

До «Плуга» і плужан я ще вернусь, а тепер хочу зробити глибокий рейд у минуле.

Прийшла мені на гадку одна історія, про яку, мабуть, вже ніхто не розкаже. Це про театр революційної сатири, скорочено Теревсат²¹⁶. Це було, мабуть, на початку 1921 року. Можливо, хтось із моїх ровесників мене поправить, але точна дата, я думаю, не грає ролі. Називався цей театр «Табакерочка» і кожна вистава «понюшка»²¹⁷.

Признатись, я, галичанин, тоді досконало російської мови не знав і слово «понюшка» я читав, наголошуючи на першому складі, не розумів його, доки не довідався, що воно значить і як його читати. Потрапив я на ту «понюшку» на відкриття театру, а може, це вже була чергова вистава, не ручаюсь, досить того, що вислухав запальну промову ентузіаста цього театру, мистецтвознавця професора Туркельтауба. Зовні це була досить комічна фігура: маленький, з невідповідним лицем, окатий, говорив з напускним пафосом, допомагаючи

собі руками, лицем і цілою головою. Добре пам'ятаю, що говорив він про велике щастя посміятися над недостатками нашого побуту і при допомозі сміху усувати ті недоліки і недоліки. Для характеристики наведу зміст однієї «понюшки», яку довелося самому бачити і чути.

На сцені екран, як у кіно. Дійові особи: товариш Обмоткін і його собака. Дія відбувається за екраном. На екрані тільки тіні тих двох дійових осіб, не живих, рисованих, як мультиплікація, але ще не мультиплікація. Просто хтось пересував за екраном ці фігури, тіні яких видно глядачеві на екрані. Слова читає загробним голосом диктор.

«Товариш Обмоткін приїхав із Пскова і задумав переночевать». І ось проходять тіні виснаженої людини в обмотках і собаки. За першою картиною проходить друга, третя. Обмоткін все шукає місця на нічліг, але даремно. Нарешті остання картина: могилка, а на ній лежить собака...

Щоб така картина помагала в збільшенні місць в готелях чи збільшила б кількість готелів, дуже сумніваюсь. Воно й не смішно було.

Але ось друга картина. На сцені передня стіна селянської хати. У вікні сидить «матрьошка», підперла бороду, співає:

Сижу я у окна, и приснился мне сон:
Три аршина сукна и на мыло талон.
Я проснулась и стоп! Это было во сне.
О Губтоп, о Губтоп, обогрей хоть к зиме.

Чи це кепкування з абрєвіатур, що були тоді пішли в моду, бо ось такий куплет:

Как посмотрю в твою рожу, так и хочется сказать
Да пойдёмте у Губкожу, да поставим Губпечать.

Театр сатири довго не втримався. «Понюшок» таких було небагато. Та й з таким репертуаром важко було довго втриматись.

Читач пробачить мені цей екскурс у давно минуле. Пригадалось і записав.

Та продовжимо про «Плуг».

Дуже важко дати повну характеристику такій небуденній людині, як Сергій Володимирович Пилипенко зразу, за одним присідом.

Це фігура багатогранна, зустрічається в різних ситуаціях, тому при кожній нагоді я буду доповнювати його портрет.

У 1928 році, в лютому місяці, з 18-го по 20-е відбувся великий літературний диспут на тему «Наша літературна дійсність»²¹⁸. Приміщення, як звичайно, Будинок літератури імені В. Блакитного. Участь у диспуті взяв нарком освіти Микола Олексійович Скрипник²¹⁹ як основний доповідач. Це була цікава людина. Розумна, свідомо свого завдання, справжній комуніст, соратник Володимира Ілліча Леніна. Як сьогодні бачу його на сцені в модному на той час закордонному світері (недавно повернувся із закордону). Піджак він скинув і повісив на бильце стільця. Під час промови не стояв, а ходив сюди-туди по сцені, цідив слова рідко, але кожне слово доходило до нутра слухача.

342

343

— Характерна риса нашої літератури, — говорив Микола Олексійович, — те, що до письменства прийшли нові елементи, нові лави, які хочуть відбити життя по-новому у своїх письменницьких творах. Основна маса нашої письменницької сили — це молодь, нова генерація в літературі...

Наприкінці доповіді нарком робить такі висновки:

— Наша література ще не вийшла з фази примітивізму, напівпровінціального існування. Час уже утворити нові організації, збудовані за ознаками художньо-формальними та стилю. Письменник хай дає нове, цінне, варте того, щоб воно надавало нових сил пролетаріату в його творчій роботі.

Цими словами доповідь Микола Олексійович закінчив свою вступну доповідь²²⁰.

Після доповіді Скрипника виступив Володимир Коряк²²¹ — гартованський критик, Михайло Семенко²²² з його плутаною платформою «Нової генерації» і від «Плуга» Сергій Пилипенко²²³. Він закинув Скрипнику, що у нас є ще пролеткультизм, а «Плуг» прагне до утворення літературно-мистецьких шкіл. Такою школою він і себе вважав, школу реалізму. В реалізмі «Плуг» шукає нових форм, співзвучних нашій добі. Йти до ліквідації літературних організацій ще завчасно, бо у нас ще не закінчився процес збирання молодих літературних сил. Тому існування спілок ще доцільне. «Плуг» абсолютно не зв'язує рук своїм членам і дає можливість кожному писати для іншого читача і на теми не суто селянські...

Така була відповідь голови «Плуга» Сергія Пилипенка. Воля кожному члену спілки писати як уміє, може, затримала і мене в «Плузі» до кінця його і мого існування в Харкові, а всякі суперечки, чия платформа краща, мене мало цікавили. Я дотримувався принципу, що приналежність до групи, чи пак організації, не впливає на вміння і талант письменника. Мій роман «Чорне озеро» надрукував уперше не «Плужанин», а «Літературний ярмарок», по суті, «Вапліте».

343 Наступного дня на диспуті виступили з промовами Іван Сенченко, тоді вже від «Вапліте», від «Авангарду» Валеріан Поліщук²²⁴, Борис
344 Коваленко²²⁵ — від київ[ського] «Молодняка»²²⁶, Іван Микитенко —
від ВУСППу, Гіндін²²⁷ — від єврейських письменників, Фурер²²⁸ — від
345 «Радянського села»²²⁹ і Майк Йогансен²³⁰, мабуть, сам від себе.

Уже під час писання цих спогадів я зрозумів, що взявся до невдячної роботи. Писати про самих плужан маю замало матеріалу. Тих, що залишились у «Плузі» від його заснування до закриття, залишилось небагато. Всі, кому тісно було в «Плузі», кого манила слава, покидали матірну організацію і шукали щастя в інших, їх тоді було багато, читач бачив їх під час диспуту, показаного вище.

Згадавши Майка Йогансена, не можу залишити це цікаве ім'я без уваги. Хто він з походження напевне не знаю. Відомо, що батько його Гервасій Йогансен був викладачем німецької мови в одній із гімназій і ще що мати його українка²³¹. Сам він, переконаний українець, був чудовим знавцем української мови, літератури і культури. І взагалі це була прекрасно освічена, інтелігентна людина. Знав він латину і греку, чого вчився в гімназії. З ним я мав пару особистих зустрічей, про які нижче розповім.

Якось одної весни, це вже на початку тридцятих років, бо вже з будинку «Слово», де ми з ним мешкали, виїхали ми з ним в Очаків²³² на путину. Відрядила нас туди редакція газети «Вісті». Чому саме мене і Майка, не згадаю. Ми тоді були в різних організаціях і навіть, коли можна так сказати, «ворожих», бо лідери «Плуга» і «Вапліте» боролись між собою. Може, й саме того нас разом послали. Словом, поїхали в Очаків. Поїзд привіз нас дуже рано, і ми з вокзалу зразу ж почали шукати пристанища.

Очаків — тоді невелике захолусне містечко, не виглядало на те, чим колись було. У XV столітті це була фортеця Кримського ханства

Кара-Керем. Пізніше, захоплена султанською Туреччиною, була перейменована на Очаків, з якої турецько-татарські орди нападали на Україну. Це було місто, на яке не раз робили походи запорізькі козаки ще в XVI–XVII століттях. Зараз воно перебувало в передранковому півсні і тільки півні на всі заставки верещали про ранок. А ранок був справді весняний, чудовий. Цвіли сади. П'янке морське повітря мішалось із запахами рожевого цвіту яблуней.

З допомогою якоїсь сонної особи, що вийшла з дому, біля якого ми проходили, знайшли якусь подобу на готель: ще й досі пам'ятаю брудні стіни, вимальовані в синій кольор, і оселились. Трохи відпочивши, пішли оглядати місто і пошукати рибальську артіль, щоб спитати, де нам подивитись на сам вилов риби, адже путина — це найсприятливіший час інтенсивного рибальства, впродовж якого відбувається основний вилов риби.

Рибалок ми знайшли на березі лиману, біля своєї тоні, тобто облюбованого участка для ловлі. Ця тоня була у них постійна, і її неважко було знайти. Тут ми застали людей і нескладні механізми для вибирання неводу з води. Крім рибалок, тут були жінки, матері і дружини рибалок і, як водиться, дітвора. Лов риби в порівнянні з сучасним механізованим ловом на траулерах був тоді дуже примітивний і нічим не відрізнявся від річкового лову. Рибалки на човнах відвозили невід у море на віддаль каната, до якого був прив'язаний один край невода, а канат, у свою чергу, був закріплений до коловороту на березі. Довжина каната — тисяча метрів. Коли невід закинуто в море, канат прив'язують до другого краю невода, привозять на човні до берега і закріплюють до другого коловороту, на віддалі від першого на яких 500 метрів. Тягнуть невід з води не руками, а при допомозі коловоротів. Оце й уся техніка.

Тоді саме був лов оселедця. Риба йшла величезними косяками, тому й не дивно, що на берег витягнуто неводом масу риби. Мені аж дивно було, що всього за кілометр од берега можна було захопити одним неводом стільки риби. Недарма й приказка, що коли б устроїти оглоблю в косяк, вона стояла б, мов свічка в ліхтарі, і тільки посувалася би разом із косяком. Крім оселедців, попадали в невід осетри і часто великі. Малих викидали в море, з великих варили на березі юшку.

Тепер ми часто бачимо в кіно і по телевізору, як ловлять рибу тралом, як сіткою-мішком витягають при допомозі механізмів тонни риби на борт корабля, і вже не дивує ні лов, ні кількість риби, а тоді ми бачили таку масу несолених оселедців уперше, чули ні з чим незрівнянний шум при наближенні сріблястої маси в супроводі вереску сотень чайок, що ескортували невід до берега.

Наступного дня ми побували на заводі, де рибу засолюють, коптять, куштували, звичайно, копчених [оселедців]. Це неймовірно смачно. Увечері того ж дня спускались дубком у Дніпровський лиман, ночували у власника дубка. Хата його, як у казці, стояла на горбочку в обіймах фруктових дерев, вкритих піною квіту і високих ясенів, а перед хатою рукав Дніпра, порослий шуварами. На ньому садки на рибу. Майже над кожним садком стоїть на одній нозі чапля, ніби байдуха до тої риби, що потрапила в садок, але хай тільки яка підпливе вище, негайно знайдеться в її довгому дзьобі. У заростях шуварів безліч птаства, що живиться переважно рибою і дрібною водною комашнею. Все це надвечір прощається з сонцем і сотнями голосів славить весну і життя. Не пригадую зараз, про що ми говорили з Майком протягом тих двох днів, але добре пам'ятаю, що «пописувались» один перед одним знаннями латини і греки. Ми були ровесниками, учились в класичній гімназії, вивчали дві античні мови і мали багато спільного. Про літературу не говорили. Я був т. зв. селянським письменником, до яких Майк ставився майже з презирством, а він був формалістом, що мені теж не імпонувало, і тому ми уникали дражливих тем.

Ще один спогад про Майка.

Зустріч з ним відбулась у його порожній кімнаті, куди запросив мене господар. Але попереду, висловлюсь мовою дипломатів, прерамбула. Серед мешканців будинку «Слово» існувала, як би то одним словом сказати, мисливствоманія. З попередніх моїх спогадів читач уже знає про конкретних мисливців, більш і менш запеклих. А пішло це, мені здається, з легкої руки Остапа Вишні. У ті часи, початок тридцятих років, Павло Михайлович дуже добре стояв матеріально, отже, міг собі дозволити тримати собак у Харкові і на селі. Злі язики говорили, що там він мав гончих і то чи не цілу свору. Але то було звичайне перебільшення. У селі Павло Михайлович справді мав пару гончих собак, але він до запальних мисливців, здається, не належав.

Він любив природу і виїжджав з рушницею в село, щоб побувати з людьми, послухати їх, привезти матеріал на чергову новелу чи тільки фейлетон, а вбивати безборонних тварин не було його покликанням.

Запальними мисливцями вважались Хвильовий, Досвітній, Йогансен. До аматорів належав, мабуть, Смолич, ще хтось, зараз не пригадую, і я, що за все життя мав на совісті чотири качки, двох зайців і одного самця козулі, якого я застрелив ще зеленим юнаком і досі пам'ятаю його докірливі очі, якими він дивився на мене, умираючи. Однак мене вважали у «Слові» мисливцем, інакше не запросив би мене до себе Майк того дня, про який буде мова. Крім мисливського квитка, я мав гарну рушницю двостволку 16 калібру марки Лепаж і всі мисливські знадіб'я, навіть шкіряний костюм. Мріяв про зеленого кольору, але пристав на коричневий, бо інакшого не було. Виїжджав на полювання на відкриття двох мисливських сезонів: на пернатих і звірів і ще раз-два протягом року. Але про Майка.

Мешкав у Харкові залізничник, дехто Благовещенський, мисливець, який за невеличку плату набивав патрони декому з письменників, у тому числі Хвильовому і Йогансену. Якось, зустрівшись на вулиці, Майк спитав, хто ж мені набиває патрони. Я сказав, що сам це роблю.

— На чорта вам самому возитись, коли є спеціаліст, який цим ділом займається і зробить це краще, ніж ви. Невміле зарядження патронів може ствол розірвати, ви це знаєте?

Він назвав прізвище спеціаліста. Прізвище не викликало ніяких емоцій, але я погодився віддати свої гільзи, всі сто штук, майстрові зарядки, і це більше для того, щоб зробити приємність Майкові, ніж із переконання, що в цьому є потреба. Умовились, що як тільки Благовещенський прийде, Майк мені подзвонить.

І от одного літнього дня, це вже було в кінці літа, незадовго до відкриття полювання на пернатих, дзвонить мені Майк:

— Заходьте і приносіть гільзи, прийшов спеціаліст.

У Майка я застав цілу компанію: Хвильового, Досвітнього, ще і ще когось, повну хату людей. Всі вони або ходили по кімнаті, або стояли і розмовляли, бо сидіти не було на чому, а в кутку коло невеличкого столика сидів усе ж молодий чоловік, середнього росту, вродливий, у досить ветхій, поношеній одежині. Ідучи до Майка, я інакше

його уявляв: набагато старшим, так що я був приємно розчарований. Він щось робив, може, набивав гільзи, я не бачив, бо його тісно обступили, а я ніколи наперед не пхаюсь. Став я собі збоку, чекаю, щоб мене помітили і познайомили, і мимоволі ловлю його слова. Ловлю їх зі щораз більшим інтересом, бо гість розповідає про Могильницю, про ліс, у якому минало мое щасливе дитинство і юність, ба, чую, він говорить про конкретних людей, про мого діда, бабу, про мою сестру, брата, чую і своє ім'я. Що за містифікація! Чи, може, мене розігрують? Жартують? Нарешті прізвище! Невже це той офіцерик, що зі взводом солдатів стояв на лісничівці мого діда? Солдати рубали ліс на бліндажі, а він забавлявся, рубаючи шаблею галузки дерев, а вечорами розповідав нам, молодим людям, небилиці про свої подвиги лицарські? Виявилось — він, Саша Благовещенський. Не хотілось вірити, що можлива така зустріч. По багатьох роках, майже по 20-тьох, зійшлись два чоловіки, з двох протилежних кінців України. Обидва ми почували себе дивно, в усякому разі неважно. Між тодішнім офіцером царської армії, підпоручником, і цим набивачем гільз була величезна різниця. Він так багато розповідав про знатність свого роду, і раптом скромний залізничник і набивач гільз.

Не пам'ятаю, чи набивав він мені потім гільзи. Мабуть, ні.

Майк був великим вродженим спортсменом. Любив теніс, взимку лижви, ковзани. Він був ініціатором побудови катка на підвір'ї будинку «Слово», в якому ми мешкали. До роботи взялись дружно всі аматори. Розчистили площадку, зробили навколо вал із снігу і середину при допомозі шланга залили водою. За одну морозну ніч каток був готовий. Гарно катався мало хто. Умів кататись Майк, Хвильовий, Копиленко, а початківців було багато, серед них і я не раз відпечатував на льоду свою подобу.

Про Майка Йогансена багато можна сказати. Чимало й сказав Юрій Смолич у своїй книзі «Розповідь про неспокій». Мені залишилось розповісти про особисте, інтимне, про що Смолич не міг знати, пишучи про цю цікаву людину, доброго товариша в житті, формаліста в поезії, новатора. Смолич не написав, що ж сталось з Йогансеном? Дев'ятий вал грізного прибою тридцять сьомого року змив його з берега, мов тріску, як і багатьох його друзів і закинув у безодню небуття...

Одним із найпомітніших представників «Плуга», безперечно, був Володимир Сосюра. Я скажу тільки про плужанина Сосюру, який скоро покинув цю організацію як занадто тісну для нього.

Про Сосюру писати кількома ризиками не годиться. Сосюра прославив українську радянську поезію і Україну своїми творами, увійшов у категорію безсмертних. Я оповім про першу зустріч з Сосюрою на плужанському вечорі, коли він читав свою «Червону зиму». Пригадую його в простій солдатській шинелі не першої свіжості, в будьонівці, великих солдатських черевиках. Лице гарне, смагляве, очі чорні, циганські, чоло закривала кокетлива гривка. Популярність завоював собі цей юнак, прочитавши оту «Червону зиму» своїм ніжним, співучим голосом. Він швидко зростав на очах. Кожного понеділка на черговому засіданні «Плуга» він читав нового вірша. Молодь обожнювала його, початківці намагались наслідувати його. Його вірші звучали, мов пісня. Недарма уже вірші раннього Сосюри композитори клали на ноти. Пригадую музику молодого талановитого композитора Костя Богуславського. Його червоноармійський марш співало військо. Було потім багато композицій на його поезії різних композиторів. Сосюра був майстром інтимної лірики. Це, мабуть, і гарне обличчя прихилили до себе багато поклонниць його таланту. Володя любив оповідати про свої дитячі літа, про юнацькі часи, про перебування в Червоній Армії. Його оповідання лились плавно, як і поезії.

З «Плуга» Сосюра скоро перейшов у «Гарт», а потім у «Вапліте». Мешкали ми з ним у будинку «Слово», в одному під'їзді, і бачились дуже часто.

Своєрідною цікавою постаттю на літературному обрії того часу, про який я пишу, був Михайль Семенко. Чому Михайль, а не Михайло, він, мабуть, і сам не знав. Для оригінальності, мабуть. Десять років я чув такий афоризм: «Ах, моя оригінальність, я за нею тужу, усі люди йдуть по кладці, я ж іду в калюжу». А проте про нього писали, що він був, що називається, на виду уже на початку двадцятих років. У книзі А. Ніковського «Vita nova» була характеристика трьох поетів: Тичини, другого не пам'ятаю і Семенка. Ці три поети започаткували нове життя, *vitam novam*.

Чим же прославився цей невеличкого росту кучерявий чоловік? Своїми футуристичними книгами з чудернацькими назвами: «П'єро

задається», «П'єро кохає», «П'єро мертвопетлює»²³³. Я не берусь характеризувати ці книжки перш за все тому, що не міг ні одну дочитати до кінця, а по-друге, хоч би й дочитав, то досі не пам'ятав би, бо ж і не було таки чого й запам'ятовувати.

Дехто сприймав ці поезії як хуліганство чи шарлатанство, дехто як просте нахабство. А проте книги друкувались. В одному з своїх збірників, а він, до речі, видав їх багато, проголошує: «Нині Шевченко — у мене під ногами»²³⁴. Так «оригінально» «бив він буржуя по черепу». Це були ніби удари по громадянських смаках. Нікого, звичайно, він не вбив і смаку не поправив, але його заява набрала скандального резонансу. Він заявляв у іншому місці, що роздягнеться біля пам'ятника Богдану Хмельницькому і покаже всім, яке у нього гарне тіло²³⁵. Про ці скандальні «художества» Семенка я знав ще задовго до вступу до «Плуга».

До знайомства з творчістю Семенка я читав Ігоря Северянина і деякі речі мені подобались²³⁶, читав дещо з Маяковського²³⁷ і тоді Маяковський мені менше подобався. Я підкреслюю — тоді, бо я ще й мови російської досконало не знав. Пізніше, після особистого знайомства з Володимиром Володимировичем, я захоплювався його незрівнянною ні з чим поезією. Але про Маяковського пізніше, хочу закінчити про Семенка. Свій напрямок у поезії Семенко назвав кверофутуризмом. Чому кверо? Хіба від латинського слова «querulus», що значить психопат-сутяга? А може, від німецького «quer», значить поперечний, що стає впоперек дороги? Словом, обидва варіанти хороші²³⁸.

Вперше про футуристів я почув ще в Галичині. В одному з журналів, а саме в журналі «Україна»²³⁹, я бачив рисунок, що мав зображати поїзд в русі. Це були якісь незрозумілі плями, не більше. Війна чотирнадцятого року припинила вихід журналу, а з ним і зразки малярства футуристів. Подібне я побачив через п'ятдесят літ в абстрактному мистецтві, яке я мав змогу оглядати на острові Куба і багатьох закордонних столицях, у музеях яких мав приємність побувати. З українськими футуристичними поетами я познайомився тут на Україні, у Харкові на початку двадцятих років, і саме з поезією Семенка в першу чергу. То був час шукань.

В російській літературі з'явилося багато літературних напрямків: були символісти, імажиністи, акмеїсти, нічевокі, безпредмет-

ники і ще десяток подібних. Семенко і його компанія тільки міняли вивіски, замість кверофутуристів стали панфутуристами. Була тоді відома Семенкова «Каблепоема за океан»²⁴⁰. До його однодумців належали Гро Вакар замість Грицько²⁴¹, Гео Шкурупій замість Георгій²⁴², Юліян Шпол²⁴³, спочатку Слісаренко²⁴⁴. Семенка лаяли кому не тільки, називали капосником, його громили, обпльовували, хльостали журнали, але він нічого собі з цього не робив. Подам зразок поезії Семенка:

346

Повновладно і безкраю
До коліна світ схилю.
Пригавайте-но безхмарне
Сте клю влю плю
Скую
Ю²⁴⁵

А ось вірш Гео Шкурупія «Ляля»:

Лю
Льоль, льоль
Лієллі, лієллі
Канц, канц
Ае, еа, ео, лєллі
Бумеранг, бумеранц
Пфуті твіті лю
Лю...²⁴⁶

Було враження, що хлопці з «Нової генерації»²⁴⁷ побавляться трохи і кинуть цю футуристичну гру. Їм, зрештою, допомогли зверху, журнал закрили, а поетів кого куди.

Хочу присвятити кілька добрих слів людині, що хоч і не належала до «Плуга», все ж мала деякі зіткнення з його членами.

На Сумській вулиці № 11, на другому поверсі містилась редакція «Вістей», а на цьому ж поверсі в сусідній кімнатці редакція «Селянської правди», редактором якої був Сергій Пилипенко. Заходячи до редактора, що бувало досить рідко, я бачив похиленого над столом, а то й часом у коридорі Гордія Максимовича Коцюбу²⁴⁸, що редагував додаток до «Вістей» «Культура і побут»²⁴⁹, у якому вміщали не раз свої твори плужани. Гордій Максимович був високого росту, наче

347

горбився, наче занизька була стеля над ним. Темний блондин, мав гарне, відкрите лице, приємну усмішку. Віком — трохи старший за мене. Тоді, коли я вступав до «Плуга», він мав уже певний доробок. У 1924 р. вийшла його збірка «На межі»²⁵⁰, а ще раніш він мав оповідання, друковані в наших журналах і газетах. З Гордієм Максимовичем ми познайомились у наших спільних знайомих, а потім уже часто зустрічались у будинку «Слово», де і він одержав помешкання.

Гордій Максимович належав до Вапліте. У 31-му році я купив його «Дніпрові саги»²⁵¹ і попросив у нього автограф. Я збирав книжки з автографами моїх товаришів пера. На жаль, книга з його автографом, як і всі мої книжки, в 33-му році пропала.

Гордій Максимович був тихою, спокійною людиною. Таким він і залишився в моїй пам'яті. Загинув він у 1938 році.

Десятки імен проходять крізь мою пам'ять, а за ними ідуть самі постаті — носії тих імен. Робиться моторошно: їх давно вже нема, а були серед них такі гарні... Ось і Григорій Косинка²⁵². Один раз в житті мені довелось приймати у себе вдома цю красиву зовнішньо, розумом, талантом і всім своїм еством людину. До цієї зустрічі я мало знав Григорія Косинку. Він мешкав у Києві, я у Харкові. Познайомились на якихось зборах і на цьому скінчилось. Аж одного разу я зустрів його на вулиці Харкова і потягнув до себе, до хати. Прийшов він просто, як давній знайомий, виявивши явно прихильність і симпатії до мене. Він і мені сподобався. Це був чоловік у розквіті літ, середнього росту, плечистий, видимо, фізично сильний, веселий, дотепний. У той час українська радянська література була ще не дуже багата і не велика, і ми читали все, що виходило в світ. Я жадібно вчитувався у кожну його новелу, знаходячи там цілі скарби української мови для мене, уродженця Галичини, невідомі.

У мене в гостях Григорій Косинка прочитав напам'ять одну з своїх новел, чим дуже мені заімпонував, бо до того я не чув, щоб хтось свою прозу читав напам'ять. Цю новелу я знав, бо читав її сам. Але в його передачі вона звучала по-новому. Ця новела викликала ремінісценції власних спостережень і переживань.

Відбувся цей візит і ближче знайомство в 1932 році. Я й досі пам'ятаю металевий басовитий голос мого гостя і його широку веселу усмішку.

На прощання я подарував йому свою книжку.

Після цього дня я більше Григорія Михайловича не бачив. Розстались ми тоді, не уявляючи, що не побачимось більше ніколи.

Належав Косинка до літературної організації «Марс»²⁵³, що була прообразом «Вапліте», знаходилася в Києві. Крім Григорія Косинки, до цієї організації належали: Антоненко-Давидович²⁵⁴, Валеріан Підмогильний²⁵⁵, Євген Плужник²⁵⁶ і ін.

347

348

Із величезного загону плужан, яких зібрав Сергій Пилипенко у перші роки утворення літературної організації «Плуг» (адже були філії мало не у всіх більших містах України), корінних плужан до кінця існування організації залишилось дуже мало. Та й сама організація не протрималася довго, всього яких дванадцять років. А зроблено було багато. Колись дослідники оцінять по заслuzі велику роботу Сергія Володимировича Пилипенка. Адже ця людина матеріально нічого не мала за свою роботу, навпаки, докладала своїх грошей, а їх не так вже й багато було в нього. Сергій Володимирович мав родину. Одружений з Тетяною Кардиналовською²⁵⁷, мав з нею дві дочки²⁵⁸: утримувати сім'ю в ті роки було нелегко. Сергій Володимирович був ентузіастом свого діла. Пригадую, скільки боїв він витримав і дав відсіч ворогам «Плуга»; чого варта його боротьба з Хвильовим. Шкода, що зараз не можна дістати усієї тієї полеміки двох лідерів. А крім Хвильового, були такі опоненти, як Семенко-Поліщук, і багато тих, що з іронією ставились до «Плуга» і плужан. А даремне. З «Плуга» вийшло декілька визначних письменників, даремне, що вони перейшли з «Плуга» в інші організації. Починали вони в «Плузі» і, може, виключно дякуючи Пилипенкові.

Будинок письменників «Слово» заслуговує на пильну увагу і добру пам'ять.

Шістдесят шість письменників з родинами жило в цьому прекрасному будинку. Це була наче одна велика сім'я. За три роки, що я прожив у ньому, не пригадую якогось конфлікту між родинами чи окремими особами. Над домом, здавалось, витає ангел миру. Не було приводів до сварок чи конфліктів. Кожна родина мала все, що їй потрібно, не було спільних кухонь, що найчастіше бувають приводом роздорів. Варто згадати кадр із фільму «Гадюка»²⁵⁹, де показана спільна кухня. У «Слові» мешкали люди різних літературних угруповань,

але це не могло відбитись на людській ввічливості. Зустрічаючись на подвір'ї чи в місті, мешканці взаємно приязно вітались як культурні люди, хоч, може, й були принципові антагоністи.

Моїм сусідом по під'їзду, бо мешкав наді мною на п'ятому поверсі, був Валеріан Поліщук, цікава і оригінальна людина. Зустрілись ми з ним перший раз у 1922 році на плужанській вечірці в Селянському будинку, а після того дуже часто зустрічались на тих же вечірках, де він, хоч і не плужанин, виступав зі своїми поезіями і поемами, писаними верлібром. Найкращими тоді його речами були «Дума про Бармашиху», яку слухачі сприйняли дуже прихильно, вірш «Пацанок» теж подобався, поема «Ади-гейський співець»²⁶⁰, правда, була сприйнята з меншим ентузіазмом, а проте Поліщук вважався тоді поетом передовим, хоч його верлібри не завжди доходили до всіх сердець слухачів.

348

Та найбільшим твором Валер'яна Поліщука був роман-поема «Ленін», виданий у 1923 році в Харкові з передмовою Сергія Пилипенка²⁶¹. Цей твір подарував автор Володимир Іллічу з автографом. Це була єдина книга українського радянського письменника в особистій бібліотеці Леніна*.

Валеріан Львович любив, щоб про нього говорили. «Хай і лають, тільки б не мовчали» — це було його гасло. Тоді була мода на всякі ексцентрики: жовта кохта, циліндр (у Єсеніна), троянда або риба, намальована на лиці поета під час виступу. І Поліщук, щоб звернути на себе увагу у ті перші часи своїх злетів, то носив чудернацьку бороду, то голів лице. В петлиці пальта носив або квітку, або великий листок кленовий, а вже коли редагував свій журнальчик під претензійною назвою «Авангард»²⁶², в ньому він давав волю своїм фантазіям. Для характеристики — зразок хроніки в його журналі: «Валеріан Поліщук з художником Єрміловим конструюють ліжко-варстат для розмноження людського роду. Зараз ліжко в стані випробовання. Художників асистує його дружина»²⁶³.

З цього оголошення можна уявити собі, яка, з дозволу сказати, ідеологія превалювала в цьому тонесенькому журнальчику. В журналі було

* Цей абзац дописано рукою Гжицького на звороті сусідньої сторінки.

багато самохвальства і ще більше лайки на адресу інших журналів, хоч би таких як «Нова генерація».

Але не про це буде мова. Я хочу розповісти про зустріч з Поліщуком на гостинній грузинській землі, в її столиці Тбілісі, а через нього знайомство з двома прекрасними грузинськими поетами. Чого заїхав туди Поліщук, не пам'ятаю, я ж випадково. Повертаючись з Сочі, де я відпочивав, захотілось мені побачити Сухумі і Батумі. Проте до Батумі доїхати не пощастило. Зразу ж за Сочі почалась хитавиця, яку я важко перенешу, і, ледве добравшись до Поті, я змінив маршрут — сів у поїзд і висів у Тбілісі.

В готелі зустрівся з Поліщуком. Ми зраділи обидва з взаємної зустрічі. Валеріан Львович розповідав мені про знайомство з багатьма поетами і письменниками і пообіцяв і мене з ними познайомити. Зустріч відбулась в одному з підвальчиків міста. Товаришів грузинів прийшло багато, та я зупинюсь на двох, що сиділи поруч із нами: це Тіціан Табідзе²⁶⁴ і Паоло Яшвілі²⁶⁵, що прийшов з дружиною, рясуюю росіянку, єдиною, зрештою, жінкою в цій чоловічій компанії. Тамадою був Тіціан. Ці двоє моїх ровесників стали мені дорогими і незабутніми на все життя. Я цілком добре пам'ятаю не тільки їх обличчя, а й одяг.

Обидва красиві, але зовсім не подібні один до одного. Тіціан середнього росту, кремезний, трохи заповний на свій вік, синьоокий, високий лоб вкривала гривка чорного волосся. Одягнутий без претензій, може, навіть недбайливо. Виділялись його красиві руки з довгими пальцями. Говорив голосом приємного тембру.

Неподібним до Тіціана, але не менше гарним був Паоло. Це був елегантний європеєць, одягнений, як кажуть, з голочки, високий, стрункий, з прекрасним відкритим чолом, кучерявим волоссям, гарними розумними очима і невеличкими вусиками. Він говорив мало, більше мовчав. За нього говорив тамада. Я перший раз в житті був у такому товаристві. Усе тут було цікаве: і люди, і підвал, і роль тамади, і чоловіче товариство, і смачне вино, якого не бракувало на довгому столі.

Після того банкету я почав знайомитися з чудовою лірикою обох поетів у російських перекладах. Між іншим, Паоло написав вірша «Пісня українки»²⁶⁶, присвяченого Гаїні і Миколі Бажанам²⁶⁷. Обидва мої улюблені поети Грузії загинули в 1937 році.

Жив у будинку «Слово» ще один дуже цікавий письменник*. Його ім'я Юрій Яновський. Ніколи він не належав до «Плуга», цебто до організації, до якої належав я, тому сходились ми рідко, хоч і мешкали в одному будинку і бачились мало не щодня. Але любив я його, як і багато товаришів його любило.

Це був справжній письменник і високоінтелегентна людина. Дивну чарівність випромінювало його обличчя. Була в цій людині якась, як б сказав, хвороблива ніжність, тендітність, незважаючи на його високий зріст і досить показну фігуру. Було в нього щось жіночного. Можливо, це мое особисте враження, може, сьогодні, по тридцяти роках, що я його не бачив**, він мені уявляється саме таким. Я гадаю, що це не буде образою його пам'яті, я завжди високо цинив і поважав Юрія Івановича і як людину, і як письменника. Його роман «Майстер корабля», а потім «Чотири шаблі»²⁶⁸ не пройшли непомітно, в них він виявив себе талановитим художником. Але я не збираюсь аналізувати його творів, я згадаю один епізод з його приватного життя.

349

Було це в Хості, де ми з ним відпочивали і зустрічались щодня за одним столом по три рази денно. Я відпочивав сам, Юрій Іванович з нерозлучною дружиною, артисткою «Березіля» Тамарою Жевченко. Настав день 27 серпня, день народження Яновського. Тоді відпочивало ще кілька артистів: крім Тамари, була ще Клава Блажко, артистка Червоноармійського театру Ляля Балабан²⁶⁹, Йосип Гірняк, артист театру «Березіль», і ще хтось, не згадаю хто.

Почали радитись, як відзначити день народження. Дівчата сплели вінок із лаврового листа і підвісили на ниточці над місцем Юрія Івановича, і коли він сів, цей вінок спустили йому на голову. Може, це й не дуже дотепно було придумано, а проте було весело. Цей рік для мене і для багатьох моїх друзів був щасливий. Ми були молоді, а молодим не багато до щастя бракує.

Запам'яталась ще одна зустріч з Яновським, але вже менш приємна. Йшов тридцять третій рік в нашому домі. Щокілька днів, а то й щодня вранці когось не дораховувались. Це вже після самогубства

---

* Далі було: [про якого мені хочеться сказати].

** На полях невідомою рукою дописано: «Ви були тоді на різних меридіанах».

Хвильового, що ще загострило становище, після чого стало ще тривожніше.

Одного дня я наздогнав Юрія Івановича на Сумській вулиці. Він ішов поволі, про щось своє роздумуючи. Я наздогнав його тому, щоб не почувати себе таким самотнім. Хотілось ближче до людини, хотілось говорити, щоб розв'язати власну тривогу, що не покидала ні вдень, ні вночі.

Заговорили зразу ж про те, що нас усіх тривожило. Я спитав, що він думає про арешти Ялового, Річицького²⁷⁰. Це ж були комуністи з революційним минулим. Річицький був головним редактором Української Радянської Енциклопедії²⁷¹.

— Чи за діло їх взяли? — спитав я. Яновський гірко посміхнувся.

— Ми були б щасливі, коли б за діло брали, — сказав він, — тоді ми могли б спати спокійно...

Брався я до цієї праці, щоб сказати своє слово головним чином про плужан, людей, що починали українську радянську літературу, а коли почав, то побачив, що на самих членах організації «Плуг» не можна зупинитись, бо вони не стояли осторонь, вони зустрічалися з іншими членами інших організацій літературних, таких як «Гарт», ВУСПП, «Вапліте», проявляли більші чи менші симпатії до згаданих організацій, виходили з «Плуга», вважаючи цю організацію затісною для себе, а крім того, описуючи якусь подію, зв'язану з «Плугом» чи плужанами, натрапляв на людей, повз яких пройти, не помітивши їх, було неможливо, і я зупинявся довше чи коротше на декому з них, переважно ж на тих, з ким мені доводилось зустрічатись особисто, з ким хоч коротко було щось спільне, близьке в житті. Серед таких людей, з ким мені доводилось зустрічатися поза «Плугом» і українськими організаціями, був Володимир Володимирович Маяковський. Я був щасливий познайомитись з ним. Це була величина недосяжна, це був велетень в літературі і скромна, славна людина в житті. Таким він мені видався під час мого з ним знайомства. Це було в Сочі, на Рів'єрі, у 1926 році. Тоді я ще був фактично початківцем, мав на своєму рахунку заледве три невеличкі книжечки, а він був поет в zenіті слави. Він був уже тоді автором «Облака в штанах», «Ста п'ятдесяти мільйонів», знаменитої поеми «Володимир Ілліч Ленін».

Познайомились ми зовсім випадково на пляжі. Тоді місто Сочі було далеко не подібне до сучасного навіть і приблизно. Одна Рів'єра виділялась. Там і відпочивав Володимир Володимирович. Я мешкав приватно у місті, тільки купатись ходив на пляж перед санаторієм. На пляжі людей було мало, і санаторій не був переповнений. І от одного погідного ранку я сидів на пляжі і вже думав піти в море, коли до мене підійшов він і заговорив як із знайомим, хоч мене не знав. Він був у піжамах бузкового кольору, мабуть, американській, принаймні так мені видалось, бо до того я ніде таких не бачив. Видно було, що йому хочеться до людей, бо заговорив він зі мною як зі старим знайомим, спитав хто я і звідки. Коли я сказав, що з Харкова і письменник, він пожвавішав. Спитав про знайомих поетів, письменників. Виявляється, знав він декого з нових українських письменників. Довідавшись, що я з «Плуга», нічого не сказав, але великого зацікавлення не виявив. Чомусь до «Плуга» і плужан відношення багатьох письменників і неписьменників було злегка іронічне, наче ті письменники були другого сорту. Щодо Маяковського, то і він, мабуть, був такої думки.

Я повів розмову про його майбутній виступ, про що вже кілька днів кричали афіші, на яких півметровими буквами було виписане його ім'я. Він спитав, чи буду ввечері на його виступі, я сказав, що давно придбав квиток і буду обов'язково. На його вечори молодь йшла масово, і не тільки молодь; одні з любові до поезії і поета, а інші передбачали скандальчик, без якого виступи Маяковського майже не обходились.

Вечір відбувся у найбільшому залі міста, уже не пам'ятаю, де саме, зате пам'ятаю, що зал був переповнений. Люди юрмились у проходах, в коридорі. Інтерес до поета був величезний.

І ось він вийшов. Уже не той, у піжамах, спокійний, якого я бачив удень на пляжі. Вийшов велетенський з левиною гривею, з гучним сильним голосом. На бурю аплодисментів він легко вклонився. Дійшовши до трибуни, скинув піджак, тоді було дуже жарко, повісив на бильце стільця, і тільки в сорочці і широченних штанах, підтримуваних підтяжками, почав свій виступ. Він підняв угору вперед праву руку, і з його широко розкритого рота вилетіли слова «Я щаслив!» Це «Я» громом прогриміло, і зал затих, занімів, а по закінченні вірша — буря аплодисментів.

Багато читав Маяковський того пам'ятного мені вечора. Вірші про Америку, з якої недавно повернувся, «Сергею Есенину», «Облако в штанах» і багато інших на замовлення слухачів. Під час виступу на стіл поступали записки. Поки він закінчив свій виступ, їх набралась ціла купка. Були серед записок дружні, вдячні поетові за насолоду, а були навмисне злі, провокаційні, але Маяковський трошив їх безпощадно дотепом, іронією, винахідливістю під бурю оплесків залу.

Пригадалась деталь з його виступу. Він на чиюсь репліку оповів, як одна «блошивенькая» курортниця, в пенсне, побачивши перший раз у житті море, сказала: «красивенькое». Отакого епітета знайшла для моря!

14 квітня 1930 року Маяковського не стало. «Любовная лодка разбилась об быт»²⁷². Хотілось ридати, кричати: як то можна?! Геніальний поет, слава народу покінчив з собою, поквитався з життям. Чому? Можливо, були більш важливі причини, ніж любов, та про це ми вже не дізнаємось.

Насамкінець ще одна дуже цікава людина, про яку хочеться розповісти обширніше.

Галичина часів мого дитинства належала до найвідсталіших країн Австрійської монархії. Правителі її не дбали про культурний розвиток населення, особливо українського. Його інтелігенція тягла незавидне життя, особливо сільська, яка складалася, як правило, з учителя, попа та іноді якого гуральника чи агронома, і то далеко не в кожному селі. Не бачила вона за все своє життя театру справжнього, не слухала справжнього концерту, не кажучи про балет, для якого і приміщень таких, як треба, не було. Випадкові приїжджі театральні трупи давали вистави в stodолах і їм подібних спорудах. У такому старовинному місті як Теревовля не було клубу в сучасному розумінні цього слова, хоч би такого, який зараз можна знайти в найбіднішому радянському селі. А проте хоч раз до року в Теревовлі з'являвся якийсь, може, й не дуже мистецький колектив і давав виставу чи концерт. У якому приміщенні відбувались ці концерти, зараз не згадаю. Одного разу облетіла місто і цілий повіт вістка, що такого-то дня відбудеться концерт бандуриста Хоткевича. Бандура того часу в Галичині була невідома, голосу її ніхто ніколи не чув, а інструмент бачили хіба на малюнку. До міста на концерт з'їхалась тоді уся довколишня сільська інтелігенція. Приїхали і

мої батьки зі мною. І ось відкрито завісу і на сцені показався чорнявий чоловік середнього росту, кремезний, круглолиций, з вусами, у гарній вишиваній сорочці і звичайній піджачній парі. Це був Гнат Мартинович Хоткевич²⁷³. Він сказав вступне слово, привітав зібраних, назвав учасників концерту, і концерт почався. На сцені було піаніно, це пам'ятаю, на ньому грала, здається, дружина Гната Мартиновича, потім хтось співав, чоловік і жінка, і в кінці концерту виступив на бандурі сам Хоткевич. Грав він і співав козацькі думи. Добре пам'ятаю думу «Буря на Чорному морі»: «Ой на Чорному морі, на білому камені, ой там сидить ясен сокіл-білозірець...» Неначе вчора це було, так ясно чую його голос і звуки бандури. Величезне враження справив на мене бандурист і бандура. Його гра розбудила в душі дитини патріотичні почуття до великого народу-творця чарівних пісень і чудового інструменту, розбуркала мрії про козацьку вольницю, про яку я вже мав деяке поняття, тугу до тої великої чудової України, яку мене з дитинства вчили любити мої батьки, з якою на десятиліття відділяв нас Збруч.

Після концерту Хоткевич від'їхав у якесь інше містечко і більше я його не бачив аж до 1921 року. А побачив я його знов на сцені, та не такий, як теребовлянська, а у великому залі бібліотеки імені Короленка в Харкові. Завела мене туди Оля Крайник, про яку я вже згадував на початку моєї повісті.

Образ його був трохи відмінним від того, який запам'ятався мені з дитинства. Тепер він був зовсім лисий і трохи кульгав на ногу. Проте ті самі вуса, звичайний одяг, вишивана сорочка. У недільні вечори він часто виступав у тій же бібліотеці з лекціями, причому на найрізноманітніші теми. Я добре пам'ятаю його доповідь про творчість Юрія Федьковича, дуже мало тоді відомого поета на великій Україні. Він розбирав її дуже високо цинив його поезії, такі як «Довбуш», «Празник у Такові», «Лук'ян Кобилиця», але критикував його наслідування Шевченка, хоч би такий вірш як «Кохайтеся, чорнобриві, та не з умерлими». Цьому віршеві і подібним він присвятив частину своєї доповіді. Іншим разом він читав «Шакунталу» Калідаса у власному перекладі²⁷⁴.

Це була людина невсипущої енергії і працездатності. Одного разу він демонстрував у тому ж залі українське весілля. З Дергачів²⁷⁵, селища, у якому він мешкав, що недалеко від Харкова, він привіз троїсті музики, і вони грали ті танці, які звичайно грають на весіллях.

Дуже багато говорив він про гуцулів, серед яких прожив кілька років. В Карпати він заїхав після революції 1905 року, у якій брав активну участь і мусив тікати перед арештом. У Карпатах він заснував гуцульський театр із малописьменних гуцулів і об'їздив з ним цілу Галичину²⁷⁶.

В бібліотеці ім. Короленка Гнат Мартинович виступав з грою на бандурі власних творів. На бандурі грав віртуозно. Невідомо, чому зараз у наші часи музикознавці не зацікавляються музичною спадщиною цієї оригінального таланту людини.

На мене зробило величезне враження виконання його твору «Реве та стогне Дніпр широкий» для хору.

Крім усіх згаданих талантів, був у Хоткевича і дар письменницький. Його шедеври, такі як «Камінна душа», «Гуцульські акварелі» лягли у золотий фонд української літератури.

Уже як письменник я був особисто знайомим з Гнатом Мартиновичем. До речі, він не належав до людей, з якими нелегко зійтися. Одного разу, певне, щоб щось сказати, він спитав мене, над чим працюю. Я сказав, що кінчаю повість про Довбуша і опришків. Видно, йому це було неприємне.

— Завжди, коли я задумаю якусь річ, хтось мені забере тему.

Я заперечив, сказав, що про Довбуша і ті часи можна писати безліч повістей і всі вони будуть різні.

Він погодився.

Хоткевич написав школу гри на бандурі і в Харківській консерваторії вів клас бандури. На мою думку, Україна завдячує саме Хоткевичу розповсюдженням цього інструменту дуже широко²⁷⁷. У такому галицькому селі, як Лошнів²⁷⁸, де до возз'єднання ніхто не чув про бандуру, створено капелу бандуристів.

Колишній нарком освіти Скрипник Микола Олексійович любив бандуру і конче хотів увести її в склад оперного оркестру. Однак тоді це йому не вдалось. Але в майбутньому, коли стане більше українських опер, українських композиторів, то, може, й бандура знайде місце серед інших інструментів в оперному оркестрі.

Львів, 1969 рік*

* Ця дата стоїть під останнім доданим пізніше уривком тексту в авторському примірнику.

От і закінчив я свої спогади. Писав без певної системи, не дотримуючись хронології, але правдиво, без домислів, писав тільки те, що було, що пам'ятав. Може, коли історик літератури згадає і про ці мої скромні спогади.

2. II 69 р.

Володимир Гжицький

Коментар

258

¹ Володимир Гжицький народився в с. Острівець Теробовлянського повіту (нині Теробовлянський р-н Тернопільської обл.) в Австро-Угорській імперії. По закінченні Тернопільської гімназії в 1917 мобілізований до австрійського війська, після розпаду якого воював у складі Української Галицької армії. 15 жовтня 1919 під час масштабного наступу армії генерала Денікіна на території нинішнього Гайсинського р-ну Вінницької обл. потрапив у полон. Незабаром його відбили частини Червоної армії, які перейшли в наступ і 12 грудня 1919 зайняли Харків. Так Гжицький потрапив до столиці Радянської України. Інформація про те, що «в 1919 він перейшов Збруч і дістався до Харкова» (див., зокрема, одну з перших у незалежній Україні публікацій довідкового характеру про Гжицького, звідки ця інформація перекочувала в усі наступні видання й дослідження: *Мельник, Володимир*. Володимир Гжицький // З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Упор. Олекса Мусієнко. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 130), не відповідає дійсності: до Харкова письменник не «дістався», а потрапив не з власної волі. Про це див.: Свідчення звинувачуваного Володимира Зеноновича Гжицького від 26 грудня 1933 року // Архів Розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років / Упор., передм., прим. та коментарі Олександра й Леоніда Ушкалових. — К.: Смолоскип, 2010. — С. 179–180.

² Особу встановити не вдалося.

³ Особу встановити не вдалося.

259

⁴ Правильно: Донець-Захаржевського. Вулиця в історичному центрі Харкова, названа на честь харківського полковника Григорія Донця-Захаржевського.

⁵ Йдеться про загальноукраїнську газету «Боротьба», яка виходила в Харкові до 4 квітня 1920.

260

⁶ Українська Комуністична партія (боротьбисти) виникла внаслідок розколу на IV з'їзді Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) 13–16 травня 1918, складалася з представників лівого крила. Від назви свого центрального органу, газети «Боротьба», отримала назву УПСР (боротьбисти), згодом — УПСР (комуністи-боротьбисти), від серпня 1919 — УКП (боротьбисти). З 1919 співпрацювала з КП(б)У, але вимагала незалежності УСРР. У березні 1920 після відмови Комінтерну визнати її окремою партією та пропозиції влитися до лав КП(б)У саморозпустилася. Майже 4 тис. боротьбистів було прийнято до КП(б)У в індивідуальному порядку. Серед лідерів партії було

багато діячів, які згодом обіймали відповідальні посади в ЦК КП(б)У й Раднаркомі, зокрема Василь Еллан-Блакитний, Гнат Михайличенко, Григорій Гринько, Олександр Шумський, Панас Любченко, Левко Ковалів, Михайло Полоз, Андрій Хвиля. Боротьбистами були також відомі письменники Гнат Михайличенко, Василь Чумак, Андрій Заливчий, Микола Любченко, Михайло Яловий, Гордій Коцюба та ін.

⁷ Балашовський вокзал — вокзал на залізничній станції Харків-Балашовський в історичному районі Балашовка. Район виник у кінці XIX століття в ході будівництва Харківського паровозобудівельного заводу (1896) та Харківсько-Балашовської залізниці (1895) товариства Південно-Східної залізниці. Звідси відходили потяги до станції Балашов в однойменному містечку Саратовської губернії. Нині приміська і товарна станція, гілка на Чугуїв, з 2002 одноколійна.

260

⁸ Млин належав компанії «Дубінський Р. Г. і Ко», якою володів власник багатьох мукомельних і круп'яних заводів у Харківській і Полтавській губерніях Рувім Дубінський. Розташовувався млин у районі Балашовка по вул. Петінській (нині Плеханова) поруч із залізничними майстернями, Балашовським вокзалом та Харківським паровозобудівельним заводом.

⁹ Гончарівка — одна з ремісничих слобід біля Харкова, виникла наприкінці XVII сторіччя, поступово увійшла в межі міста. Оспівана Григорієм Квіткою-Основ'яненком у творах «Сватання на Гончарівці» та «Щира любов». Нині в межах Жовтневого району міста Харкова.

¹⁰ Харківський паровозобудівельний завод (ХПЗ) споруджено в 1896 в районі Балашовка поруч із вокзалом і залізницею на базі залізничних ремонтних майстерень спеціально для випуску паровозів для південної залізниці. Протягом 1922–1939 — ХПЗ імені Комінтерну, до 1960-х — номерний завод. Нині Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева. Випускав паровози, парові котли, станки, сільськогосподарську техніку, з 1913 — двигуни внутрішнього згорання, з 1927 — танки, пізніше тепловози й тепловозні дизелі.

261

¹¹ Насправді ринків у Харкові було біля півтора десятка (ще Холодногірський, Журавлівський, Павлівський, Сумський, Сінний, Сергієвські ряди та ін.). Благовіщенський, Кінний і Рибний — найбільші з них. Перші два існують досі, Рибний ліквідовано.

¹² Узимку 1919–1920 Добровольча армія на чолі з генералом-лейтенантом Антоном Денікіном під натиском військ Південного фронту Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) залишила Харків, Київ, Донбас. Після програної битви за Кубань Денікін навесні 1920 передав командування армією барону Петру Врангелю, який протягом наступних шести місяців був також Правителем Півдня Росії. У вересні 1920 війська РСЧА й армія Нестора Махна розбили врангелівців під Каховкою, а в листопаді прорвалися на територію Криму. Рештки армії Врангеля було евакуйовано в Константинополь.

¹³ У Харкові було два пасажі. Йдеться, очевидно, про перший у місті пасаж на Соборному спуску між вулицями Університетська і Клочківська. Споруджений 1875 за проектом архітектора Дмитра Черненка на гроші харківського купця-мільонера Віктора Пащенко-Тряпкина. До 1917 тут містилися найдорожчі магазини Харкова, які торгували коштовностями, престижною парфумерією, останніми новинками паризької моди, а на початку 1920-х також предметами мистецтва — живописом, порцеля-

ною, gobеленами. У 1910-х між Миколаївською площею і Горятнівським провулком почалося будівництво Нового пасажу (перший відтоді називався Старим), яке завершилося 1925. Обидва пасажі функціонували до Другої світової війни. Старий зруйновано 1943, у Новому після війни містився універмаг «Дитячий світ».

261 ¹⁴ Опродкомгуб — аббревіатура від російської назви (Особая губернская продовольственная комиссия).

262 ¹⁵ Гжицький називає видатних представників російської поезії Срібного віку: Бальмонт Костянтин Дмитрович (1867–1942) — поет-символіст, перекладач, есеїст; Блок Олександр Олександрович (1880–1921) — поет-символіст; Єсенін Сергій Олександрович (1895–1925) — поет, представник новокрестьянської поезії й імажинізму; Хлебніков Велімір (справж. Віктор Володимирович; 1885–1922) — поет і прозаїк, один з основоположників російського футуризму-будетлянства; Северянін Ігор (справж. Ігор Васильович Лотарьов; 1887–1941) — поет-егофутурист.

¹⁶ Інститут сільського господарства і лісництва — один із перших у Російській імперії вищих сільськогосподарських навчальних закладів. Заснований у 1816 в м. Мармонт біля Варшави, у 1862 переведений до м. Нова Александрія (нині Пулави) Люблінської губернії. На початку Першої світової війни у 1914 евакуйований до Харкова. З 1921 перейменовано в Харківський інститут сільського господарства і лісництва. Нинішня назва — Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва — з 2002.

¹⁷ Наркомпрод — Народний комісаріат продовольства.

¹⁸ Спілка селянських письменників України «Плуг» — літературно-мистецька організація. Заснована в Харкові наприкінці березня 1922, офіційною датою заснування вважається 3 квітня 1922, коли статут нової літературної організації затвердив художній сектор Головополітосвіти. Перейменована на Спілку пролетарсько-колгоспних письменників «Плуг» 1931. Самоліквідувалася 1932 після постанови ЦК ВКП(б) № 97 від 23 квітня 1932 «О перестройке литературно-художественных организаций». Перший і єдиний голова «Плугу» — Сергій Пилипенко.

Протягом перших п'яти місяців існування організації було закладено філії в Червонограді (тоді Конград), Валках, Лубнах, інших містах Харківщини, Полтавщини, Київщини. 19 квітня 1925 при київській філії «Плуга» утворилася секція письменників Західної України. З'явилися окремі комсомольські, жіночі, дитячі, драматургічні секції «Плуга». На початку 1923 спілка нараховувала 27 членів, 1925 — 183 члени. Плужани виступили головними опонентами ваплітян, зокрема Миколи Хвильового, в літературній дискусії 1925–1928.

У газеті «Селянська правда» 20 вересня 1922 з'явилася перша літературна сторінка «Плуга», 17 грудня 1922 — перша літературна сторінка «Молоде село». У квітні 1922 вийшло перше число селянського двотижневика Головополітосвіти УСРР «Плуг», але видання одразу припинилося. З 1924 вийшло 6 чисел літературного альманаху «Плуг» за редакцією Сергія Пилипенка. З лютого 1925 виходив офіційний друкований орган спілки двотижневик «Плужанин», протягом 1928–1932 як щомісячник під назвою «Плуг».

¹⁹ Особу встановити не вдалося.

²⁰ Всеукраїнський селянський будинок — культурно-освітня установа для селян у Харкові. Відкритий у травні 1920 у приміщенні колишнього готелю «Селект» (1912, архітектор Борис Корнеєнко, збудований в стилі українського модерну) на Павлівській площі (нині майдан Рози Люксембург, 4). Створення мережі сельбудів у містах навесні 1920 ініціював нарком земельних справ УСРР Дмитро Мануїльський. Сельбуду мали стати притулком для селян, які приїздили у справах до міста, тому перша й основна функція Селянського будинку — готель з їдальнею для представників сільських комнезамів, комсомольських осередків та ін. У великій залі на другому поверсі відбувалися концерти, вистави, а також знамениті плужанські «понеділки». Тут-таки якийсь час мешкав голова «Плуга» Сергій Пилипенко, а його мати, Євгенія Миколаївна Пилипенко, працювала в Селянському будинку кастеляншею.

²¹ Йдеться про літературні вечори, які організувала Спілка селянських письменників «Плуг». Відбувалися щопонеділка спершу в редакції газет «Селянська правда» й «Вісти ВУЦВК», згодом у приміщенні Всеукраїнського селянського будинку. Плужанські вечори збирали величезну аудиторію (500–600 осіб). На цих вечорах письменники зачитували свої твори, після чого провадилося обговорення за участі публіки. Протягом лише дев'яти місяців 1922–1923 відбулося 29 таких вечорів, на яких було зачитано біля 100 творів авторів різних течій і напрямків та майже стільки само творів письменників-плужан.

²² Пилипенко Сергій Володимирович (1891–1934) — український громадський діяч, журналіст, байкар і прозаїк. Член УПСР, КП(б)У (з 1919). Організатор і голова Спілки селянських письменників «Плуг» (1922–1932), редактор журналу «Плужанин». Заступник директора й директор Інституту Тараса Шевченка (1926–1933). Репресований, розстріляний.

²³ «Селянська правда» — масова газета, орган ЦК КП(б)У та Центрального комітету незаможних селян. Виходила в Харкові з 20 березня 1920 до 30 червня 1921 під назвою «Селянська біднота», з 1 липня 1921 до листопада 1925 — «Селянська правда». 6 листопада 1925 об'єднана з газетою «Радянське село». Періодичність — тричі на тиждень. Головний редактор — Сергій Пилипенко, секретар — Остап Вишня. Редакція містилася по вул. Сумській, 11. У квітні 1922 при газеті засновано Спілку селянських письменників «Плуг», з 20 вересня 1922 виходила перша літературна сторінка «Плуга», з 17 грудня 1922 — перша літературна сторінка «Молоде село». У редакції працювало багато плужан, зокрема Іван Сенченко, Петро Панч, Андрій Панів та ін. Газета пропагувала агротехнічні знання, сприяла поширенню на селі сучасної української літератури.

²⁴ «Вісти» (повна назва «Вісти ВУЦВК») — щоденна республіканська газета, офіційний орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Виходила в Києві (березень–серпень 1919, 1934–1941) та Харкові (1920–1934). Пізніше виходила під назвою «Вісти Рад депутатів УРСР» як орган Президії Верховної Ради УРСР (1938–1941), у травні 1941 об'єднана з газетою «Комуніст». З жовтня 1923 виходив додаток до «Вістей», щотижневик «Література, наука, мистецтво», через рік переіменований на «Культура і побут» (1925–1928).

²⁵ Еллан-Блакитний Василь (справж. Василь Михайлович Елланський; 1894 (1893 ст. ст.) — 1925) — український політичний і громадський діяч, поет, прозаїк. Член УПСР (1917), потім УКП (боротьбисти). Редактор органу УКП(б) газети «Боротьба»,

співорганізатор партійного видавництва «Серп і молот». Після саморозпуску УКП(б) вступив до КП(б)У. Голова Державного видавництва України, редактор урядової газети «Вісти ВУЦВК», засновник і редактор додатку до неї «Література, наука, мистецтво» (пізніше «Культура і побут»). Засновник і редактор журналів «Шляхи мистецтва», «Всесвіт», «Червоний перець». Організатор і керівник Спільки пролетарських письменників «Гарт».

263

²⁶ Йдеться про виступ Франка в Тернополі 17 грудня 1911 року на запрошення філії товариства «Учительська громада». Хворий і паралізований Франко приїхав у супроводі сина Андрія. В приміщенні Міщанського братства (нині Тернопільська обласна філармонія) письменник читав поему «Мойсей» і того самого дня відбув до Львова.

²⁷ Шаржі Довженка на плужан вміщено в альманасі без підпису яко ілюстрації до творів Остапа Вишні «“Плуг” (Усмішка)» та «Понеділок (Моментальна фотографія-шарж)». Див.: Плуг. Літературний альманах / За ред. С. Пилипенка. — [X.]: ДВУ, 1924. — Збірник перший. — С. 141 (Остап Вишня в уяві читачів), с. 142 (Андрій Панів), с. 143 (Іван Шевченко), с. 144 (Петро Панч, Василь Вражливий), с. 145 (Марія Романовська, Володимир Сосюра), с. 146 (Василь Муринець), с. 147 (Володимир Коряк, критик гартованський), с. 148 (Сава Божко), с. 149 (Петро Голота), с. 150 (Микола Хвильовий, новеліст гартованський), с. 151 (Іван Кириленко, Сергій Пилипенко), с. 153 (художник Сашко, Олександр Копиленко), С. 154 (Остап Вишня (в натурі) та непідписаний шарж, про який далі згадує Гжицький, — Сергій Пилипенко у довгому кожусі, з-під якого визирають ноги плужан).

²⁸ Тичина Павло Григорович (1891–1967) — український поет. Член Спільки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ/СПУ. Академік АН УРСР (1929), директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1936–1939, 1940–1943), міністр освіти УРСР (1943–1948). Лауреат Державної премії СРСР (1941), Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1962).

264

²⁹ Див.: *Ніковський, Андрій*. Vita Nova. Критичні нариси: П. Тичина, М. Семенко, Я. Савченко, М. Рильський. — К., 1919. — 143 с.

³⁰ У Першу світову війну Пилипенко воював у складі 21-го армійського корпусу, від рядового дослужився до звання штабс-капітана і командира батальйону (самостійна військова одиниця з 350–500 осіб, найменший підрозділ зі своїм штабом). Після жовтня 1917 Пилипенко був комісаром 151-го полку і 33-ї дивізії, у січні 1918 демобілізувався. Під час денікінщини як начальник гарнізону Чернігова сформував партизанський загін, який діяв на Поліссі до кінця 1919. Навесні 1920 відряджений командувати стрілецькою бригадою 13-ї армії (бригада — військова одиниця між полком і дивізією, у якій може бути від 2 до 8 тис. осіб), а вже в червні остаточно відкликаний з фронту.

³¹ У 1960-х, коли Гжицький писав «Спогади про минуле», літераторів приймали в члени СПУ за умови наявності двох друкованих книжок та двох рекомендацій авторитетних письменників. Нині, згідно зі статутом НСПУ та положенням про прийом до НСПУ, президія НСПУ таємним голосуванням проводить прийом літераторів у члени спілки індивідуально за особистою заявою пошукувача, який має опубліковані праці, рекомендації трьох членів НСПУ та приймальної комісії НСПУ.

³² Див. окреме видання: *Гжицький, Володимир*. Трембігіні тони. — Х.: Рух, 1924. — 63 с.

³³ Грудина Дмитро Якимович (1893–1937) — український театральний діяч, критик, режисер, драматург. Народився в Ніжині. Член РСДРП (з 1917 — член УСДРП, з 1920 — УКП). Відбув дворічне ув'язнення за агітацію. Учасник Першої світової війни, член Центральної Ради у складі фракції УСДРП. Протягом 1918—1919 грав у Ніжині в аматорських виставах, трупі Миколи Садовського. Заснував і очолив Державну театральну студію імені Марії Заньковецької в Ніжині (1922). З 1923 жив і працював у Харкові. Художній керівник Народного театру (1924–1925), Червонозаводського театру в Харкові. Голова спілки Робмис (робітників мистецтва). Автор інсценізацій романів Ептона Сінклера «100% (Історія одного патріота)» та «Джимі Гіггінз» (обидві 1924), популярної брошури «Художнє читання в клубі» (1927) та ін. Репресований, розстріляний.

³⁴ Білецький Олександр Іванович (1884–1961) — український і російський літературознавець, академік АН УРСР (1939) і АН СРСР (1958). Директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1939–1941, 1944–1961), головний редактор журналу «Радянське літературознавство» (1957–1961). Член СРПУ/СПУ з 1934.

³⁵ Туркельтауб Ісак Самуїлович (1890–1938) — український і російський театрознавець, театральний і музичний критик, журналіст. Репресований, розстріляний.

³⁶ Гжицький неправильно називає прізвище першої дружини Дмитра Грудини. Дмитрова Людмила Михайлівна (справж. Клебанова; 1890–1986) — український театрознавець і драматург. Народилася в Києві, закінчила медичний інститут і режисерські курси. Автор п'єс «Голота» за Винниченком (1923), «Вона прийшла... (Малюнки селянського життя на 3 дії)» (1925), «1905 рік» за повістю «Fata morgana» Коцюбинського (1925), «Травневі малюнки» (1925), а також популярних брошур «Як боролися робітники й селяни України в 1905 році» (1925), «Що дала робітниці Жовтнева революція і Радянська влада?» (1925), «Робітниця і профсоюзи» (1926) та ін. Упорядкувала хрестоматію «Підручна книга з історії всевітнього театру» (1929), у якій написала розділ «Італійський театр XVIII століття».

265

³⁷ Божко Сава Захарович (1901–1947) — український прозаїк, журналіст. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», СРПУ. Репресований 1938, засуджений до 5 років позбавлення волі. До 1942 працював у м. Ухта (Комі АРСР), учасник Другої світової війни. По війні працював у Херсоні, потім на Донбасі.

³⁸ Йдеться про збірку віршів «Трембігіні тони» (Х.: Рух, 1924).

³⁹ Див. окреме видання: *Гжицький, Володимир*. По зорі. Дитяча п'єса на 3 дії. — Х.: Червоний шлях, 1925. — 80 с. (Із творів членів Спілки селянських письменників «Плуг»).

⁴⁰ Харківський театр юного глядача — один із найстаріших в Україні театрів для дітей. Заснований 1920 як російський «Театр сказки» (керівник Сергій Пронський), у березні 1922 перейшов у відомство Наркомосу і перейменований на Перший державний театр для дітей, з 1925 вистави йшли російською й українською мовами. Протягом 1933–1943 Харківський театр юного глядача ім. Максима Горького. 1944 театр переведено до Львова, а у Харкові пізніше створено новий ТЮГ. Сучасна назва — Харківський театр для дітей і юнацтва. У театрі працювали відомі режисери Леонтій Дубовик, Фавст Лопатинський, Володимир Скляренко, Іван Мар'яненко, Михайло

Верхацький, художники Борис Косарев, Олександр Хвостенко-Хвостов, композитори Кость Богуславський, Ісак Дунаєвський та ін.

«По зорі» Володимира Гжицького — перша оригінальна українська п'єса для дітей на сцені Першого державного театру для дітей. Режисер Іван Юхименко, художник Олександр Хвостов, композитор Кость Богуславський, балетмейстер Зимовець.

265 ⁴¹ Городиська Софія Яківна — перша директорка Першого державного театру для дітей у Харкові.

⁴² Юхименко Іван Якович (1892–1938?) — український театральний режисер, актор. Заслужений артист УСРР (1935). Дебютував 1914 на сцені Харківського міського театру. Викладав у Харківському музично-драматичному інституті (1925–1927). Працював у театрах Харкова, Дніпропетровська, Одеси, зокрема режисером у Харківському театрі для дітей (1924–1925). Репресований.

⁴³ Богуславський Кость Євгенович (1895–1937?) — український композитор, хормейстер, співак. Музичний редактор Харківської радіостудії (1927–1929, 1931–1937). Автор перших масових українських радянських пісень. Репресований.

266 ⁴⁴ Алешко Василь Іванович (1889–1944) — український поет, прозаїк, драматург. Друкувався з 1907, член Спілки селянських письменників «Плуг», СРПУ. Під час Другої світової війни вигнаний німцями на примусові роботи, опинився у Львові, де згодом був заарештований органами НКВС. Помер у в'язниці на допитах.

⁴⁵ Панів Андрій Степанович (1899–1937) — український поет, прозаїк, журналіст, перекладач. Секретар Спілки селянських письменників «Плуг». Репресований, розстріляний.

⁴⁶ Сосюра Володимир Миколайович (1898–1965) — український поет, прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг», Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП, СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії СРСР (1948) і Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1963).

⁴⁷ Романівська Марія Михайлівна (1901–1983) — українська письменниця. Належала до Спілки селянських письменників «Плуг», СРПУ/СПУ.

⁴⁸ В альманасі «Плуг» згаданий шарж уміщено без підпису, див.: Плуг. Літературний альманах / За ред. С. Пилипенка. — [Х.]: ДВУ, 1924. — Збірник перший. — С. 154.

⁴⁹ Згадану байку розшукати не вдалося.

⁵⁰ Годованець Микита Павлович (1893–1974) — український поет-байкар. По закінченні військової служби працював учителем, журналістом. Друкував у пресі вірші з 1913, перша збірка байок вийшла 1927. Репресований 1937, засуджений до 10 років позбавлення волі. Після таборів жив у Кам'янці-Подільському.

267 ⁵¹ Хвильовий Микола Григорович (справж. Фітільов; 1893–1933) — український прозаїк, поет, публіцист, критик. Належав до літературних організацій Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ (ініціатор і лідер, 1925–1928), «Пролітфронт». Один з головних учасників літературної дискусії 1925–1928 років. Після листа Йосифа Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 політичну й літературну позицію Хвильового було потрактовано як один із варіантів національного ухильництва — «хвильовізм». Застрелився після перших арештів серед письменників.

⁵² Морозов Георгій Федорович (1867–1920) — російський лісознавець, ботанік, ґрунтознавець і географ. Досліджував ліс як біогеоценотичне, географічне й історичне явище, цілісний природний комплекс, різноманітні форми якого можна зрозуміти лише у зв'язку з природним середовищем — кліматом, ґрунтом, фауною. Автор класичної праці «Учение о лесе» (1912), у якій викладено питання біології лісових порід, біології і типів лісонасаджень.

⁵³ Дендрологія — розділ ботаніки, який вивчає деревні рослини — дерева і чагарники.

⁵⁴ Андреев Володимир Миколайович (1889–1962) — дендролог і флорист-систематик.

⁵⁵ Див. рецензії Михайла Доленга (за підписом М. Д.; Червоний шлях. — 1923. — № 8. — С. 328–329) та Михайла Щербака (Більшовик. — 1923. — 5 грудня). Третю рецензію знайти не вдалося.

⁵⁶ Доленго Михайло Васильович (справж. Клоков; 1896–1981) — український поет, критик і ботанік. Член літературних організацій «Арена», ВУСПП, СРПУ/СПУ. Доктор біологічних наук (1947), професор. Лауреат Державної премії СРСР (1952), Державної премії УРСР (1969) за праці в галузі ботаніки.

⁵⁷ Див.: *Гжицький, Володимир*. Весна. Ще вітри в полях дримають... // Червоні квіти. — 1927. — № 9. — С. 7, 9; Ніч // Червоні квіти. — 1928. — № 16. — С. 4; В'язень // Світ. — 1928. — № 2. — С. 3.

⁵⁸ Див.: *Гжицький, Володимир*. Тайга (3 циклу «Алтай») // Всесвіт. — 1929. — № 38. — С. 5.

⁵⁹ Гжицький Степан Зенонович (1900–1976) — український вчений-ветеринар, основоположник ветеринарної біохімії в Україні. Доктор біологічних наук (1940), дійсний член НТШ (1942), член-кореспондент АН УРСР (1951), член Української академії сільськогосподарських наук (1959), заслужений діяч науки і техніки України (1960). Нині його ім'я носить Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій. Гжицька Наталія Зенонівна (?–1952) — учителька, молодша сестра Володимира і старша сестра Степана Гжицьких.

⁶⁰ «Червоний шлях» — щомісячний літературно-художній, громадсько-політичний, критичний і науковий журнал. Виходив у Харкові з 1923 до березня 1936. Першими відповідальними редакторами були державні і партійні діячі, наркоми освіти Григорій Гринько (1923, № 1–5), Олександр Шумський (1923–1926), Володимир Затонський (1927–1929), потім Наум Калюжний (1930–1932), Володимир Кузьмич (1932), Михайло Яловий (1933), Іван Кириленко (1933–1936). За політичні помилки в роботі журналу в листопаді 1926 постановою Політбюро ЦК КП(б)У було звільнено редакторів Михайла Ялового і Миколу Хвильового. З серпня 1936 виходив під назвою «Літературний журнал» як орган Харківського обласного правління СРПУ.

⁶¹ У редакції журналу «Червоний шлях» Тичина завідував відділом художньої літератури.

⁶² Касіян Василь Ілліч (1896–1976) — український художник, графік. Народний художник СРСР (1944), дійсний член Академії мистецтв СРСР (1947), Герой Соціалістичної Праці (1974). Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1964) та Державної премії УРСР (1971).

⁶³ Руденський Яків — поліграфіст і книжковий дизайнер, у 1920-х працівник Державного видавництва України. В 1960-х емігрував до Ізраїлю.

⁶⁴ Панч Петро Йосипович (справж. Панченко; 1891–1978) — український прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг», ВАПЛІТЕ, ВУСПП, СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1965).

⁶⁵ Сенченко Іван Юхимович (1901–1975) — український прозаїк, поет. Член Спілки селянських письменників «Плуг», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ/СПУ.

⁶⁶ Спілка пролетарських письменників «Гарт» — літературна організація, заснована 1923 в Харкові з ініціативи Василя Еллана-Блакитного. У статуті спілка означувала себе як «об'єднання пролетарських письменників України, котрі стремлять до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури, користуючись українською мовою як знаряддям творчості, поширення комуністичної ідеології та переборювання буржуазної, міщанської, власницької ідеології». Статут і програмний документ «Без маніфесту» авторства Еллана-Блакитного вперше опубліковано у виданні «Гарт. Альманах перший» (Х., 1924). Серед перших членів «Гарту» були Василь Еллан-Блакитний, Микола Хвильовий, Майк Йогансен, Володимир Сосюра, Олександр Довженко, Володимир Коряк, Валер'ян Поліщук, Павло Тичина, Іван Сенченко, Олександр Копиленко, Гордій Коцюба, Іван Дніпровський, Микола Христовий, Михайло Майський та ін. Діяли філії «Гарту» в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Москві (Москфільгарт, жовтень 1923 — серпень 1924) та Північній Америці (Заокфільгарт, 1924–1927), а також театральна секція Г.А.Р.Т. («Гарт аматорів робітничого театру»). Припинив існування наприкінці 1925 після смерті Еллана-Блакитного, виходу частини членів і заснування ВАПЛІТЕ. Окремі філії діяли до утворення ВУСПП 1927.

⁶⁷ ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) — масова літературна організація, заснована в Харкові на Всеукраїнському з'їзді пролетарських письменників 25–28 січня 1927. Постає на платформі інтернаціональної пролетарської літератури й боротьби з націоналістичними дрібнобуржуазними ухилами, представляла позицію партії в літературі. Як єдиний стиль пролетаріату пропагувала пролетарський конструктивний реалізм. Вела непримиренну боротьбу з ВАПЛІТЕ й МАРС, цькувала ідеологічних ворогів і попутників. Входила до складу Всесоюзного об'єднання асоціацій пролетарських письменників (ВОАПП). У складі ВУСПП працювали філії в Києві й Одесі, донбаське літоб'єднання «Забой», секції національних меншин України (російська і єврейська). Друковані органи: двотижнева «Літературна газета», щомісячний літературно-художній журнал «Гарт», російський журнал «Красное слово» і єврейський «Промет». 1930 організувала призов робітників-ударників у літературу. На місцях виходили вуспівські журнали «Металеві дні» (Одеса), «Зоря» (Дніпропетровськ), «Стапелі» (Миколаїв), «Кривбас» (Кривий Ріг), а також всеукраїнський журнал «Літературний призов». Припинила діяльність 1932 після постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій».

⁶⁸ ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури) — літературна організація, заснована в листопаді 1925 у Харкові як альтернатива масовим мистецьким об'єднанням. Висувала гасла боротьби за творчу якість, академізм, європеїзм, професійне вдосконалення на противагу масовізму, просвітництву, наслідуванню російських зразків. Президент — Михайло Яловий (листопад 1925 — листопад 1926), згодом

Микола Куліш (листопад 1926 — січень 1928). Внаслідок негативної партійної реакції на виступи ваплітян у рамках літературної дискусії 1925–1928 і з метою самозбереження у лютому 1927 з організації було виключено Хвильового, Ялового й Олеся Досвітнього. Після постійної критики й переслідувань з боку партійних чиновників самоліквідувалася 14 січня 1928.

⁶⁹ «Чорне озеро» (1929) — роман Володимира Гжицького з життя ойротів — тубільного населення Алтаю. Перша публікація: *Гжицький, Володимир*. Чорне озеро // Літературний ярмарок. — 1929. — Кн. 7 (червень). — С. 137–138, 141–272; Кн. 8 (липень). — С. 133–318. Окремі видання: *Гжицький, Володимир*. Чорне озеро (Кара-Кол). Роман. — [X.] : ДВУ, 1929. — 405 с.; Чорне озеро (Кара-Кол). Роман. — 2-ге вид. — Х.-К. : ЛіМ, 1932. — 316 с. Переклади: *Гжицький, Владимир*. Черное озеро. Роман / Пер. с укр. П. Опанасенко, вступ. стаття А. Лейтеса. — М.—Лг.: ГИЗ, 1930. — 343 с. Роман виходив також за кордоном: у Польщі (Краків–Львів, 1944), Канаді (Вінніпег: Новий шлях, 1947), Німеччині (Регенсбург: Українське слово, 1948). Після реабілітації Гжицький суттєво переробив роман, і з 1957 «Чорне озеро» виходило у новій редакції, позбавленій національної проблематики.

⁷⁰ Копиленко Олександр Іванович (1900–1958) — український прозаїк. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ/СПУ.

⁷¹ «Літературний ярмарок» — щомісячний літературно-художній журнал. Виходив у Харкові з грудня 1928 по лютий 1930 (загалом вийшло 12 книг). Альманах декларував себе як позагруповий, редакція залучала до співпраці представників різних стилевих течій і напрямків. Найактивнішими авторами були колишні ваплітяни, друкувалися також члени ВУСПП, «Молодняка», «Авангарду», Спілки селянських письменників «Плуг». Прозові й поетичні твори в журналі чергувалися з редакторськими інтермедіями, у яких діяв сталий набір вигаданих героїв (Циган з батіжком, Золотий Півник у синій свитці наопашки, Зелена Кобила, Сірий Чортик Зануда тощо). Редакторами окремих чисел-книг були Микола Хвильовий, Майк Йогансен, Леонід Чернов, Володимир Юринець, Едвард Стріха, Остап Вишня.

⁷² Див. видання: *Пшеєрва-Тетмаєр, Казимир*. Легенди Татр: Повість / Пер. з пол. Володимир Гжицький. — [X.] : ДВУ, 1930. — 232 с.

⁷³ Багмут Іван Адріанович (1903–1975) — український прозаїк. Член літературних організацій «Молодняк» і «Пролітфронт», СРПУ/СПУ. Працював інспектором Наркомосу УСРР, редактором відділу юнацької літератури в Державному видавництві України, літредактором художнього відділу Всеукраїнської радіоуправи, референтом у РАТАУ. Арештований 1935, засуджений до 6 років позбавлення волі. Після звільнення у вересні 1942 пішов добровольцем на фронт. По війні жив у Харкові, працював переважно в галузі дитячої літератури. Лауреат літературної премії імені Лесі Українки (1973). Редактором молодіжного журналу Багмут ніколи не був.

⁷⁴ «Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона» — універсальна багатотомна енциклопедія російською мовою. Виходила протягом 1890–1907 в акціонерному видавництві «Ф. А. Брокгауз — И. А. Эфрон» у Петербурзі.

⁷⁵ Ойроти (до 1948) — тюркський народ, застаріла назва алтайців. Населяють територію на півдні і сході Західного Сибіру, нині це Республіка Алтай і Алтайський

край у складі Сибірського федерального округу Російської Федерації. З 1922 у складі РСФСР існувала Ойротська автономна область (з 1948 Горно-Алтайська автономна область, з 1990 Горно-Алтайська автономна республіка), столиця — місто Ойрот-Тура (нині Горно-Алтайськ). Основна мова — південноалтайська (до 1948 ойротська), одна з двох горно-алтайських мов, офіційна мова Республіки Алтай.

270

⁷⁶ Багмут Йосип Адріанович (1905–1968) — український мовознавець і перекладач, кандидат філологічних наук (1953). Працював головним літредактором Держполітвидаву УРСР, науковим співробітником Інституту мовознавства АН УРСР, завідував сектором перекладів творів класиків марксизму-ленінізму Інституту історії партії при ЦК КПУ.

⁷⁷ Тартарен — головний герой трилогії Альфонса Доде «Тартарен із Тараскона». Це типовий житель півдня Франції — хвалько, але галантний, відважний, постійно потрапляє в комічні ситуації, які закінчуються для нього провалом. У першій частині трилогії Тартарен, щоб довести сусідам-тарасконцям своє реноме героя, їде в Сахару полювати на африканських левів. Його багаж — це передусім новітнє спорядження для мисливців. В Африці він випадково застрелив старого хворого лева, який збирав милостиню в мисочку, і відіслав його шкуру на батьківщину.

⁷⁸ Див., зокрема, рецензії за підписом А. М-ко (Зоря. — 1929. — № 11. — С. 31), Л. Юровської (Життя й революція. — 1929. — № 12. — С. 167–169), Євгена Адельгейма (Пролетарська правда. — 1930. — 9 лютого. — С. 5), Лариси Рублевської (Червоний шлях. — 1930. — № 3. — С. 227–228), Григорія Гельфандбейна (Читач-рецензент. — 1930. — № 4. — С. 16–17), Михайла Качанюка (Західна Україна. — 1930. — № 11/12. — С. 100–101); на російське видання без підпису (На літературном посту. — 1931. — № 5. — С. 45); статті І. П'ятковського «Чорне озеро» (Молодняк. — 1930. — № 1. — С. 131–138), Григорія Овчарова «“Чорне озеро” В. Гжицького» (Критика. — 1930. — № 6. — С. 53–78); а також у статтях загального характеру, як-от «Обзор украинской художественной прозы» Єлизавети Старинкевич (Красное слово. — 1930. — № 1. — С. 116–117) та ін.

271

⁷⁹ Новицький Микола Костянтинович (1884–1939) — український журналіст, письменник, редактор. Друкувався з 1906. Протягом 1918–1925 працював на Далекому Сході. Редагував журнали «Червона преса», «Безвірник», «Східний світ». Член редколегії, публіцист і фейлетоніст газети «Вісті ВУЦВК» під псевдонімом Іона Вочревісущий. Завідувач кафедрою в Комуністичному інституті журналістики, заступник директора Інституту Близького Сходу, директор і головний редактор Держлітвидаву. Репресований, розстріляний.

⁸⁰ Йдеться, очевидно, про цикл статей Миколи Новицького «На ярмарку», друкований у газеті «Література і мистецтво» — додатку до «Вістей ВУЦВК», що його редагував сам Новицький. Див.: *Новицький, Микола*. На ярмарку // Література і мистецтво. — 1929. — 26 жовтня. — С. 1–2; 4 листопада. — С. 1–2; 10 листопада. — С. 1–2; 17 листопада. — С. 1; 24 листопада. — С. 1–2. Згодом вийшла окрема книжка, див.: *Новицький, Микола*. На ярмарку: Критичні нотатки. — [Х.]: Гарт, 1930. — 72 с.

У цих статтях, підписаних власним прізвищем, а не псевдонімом, Новицький аналізує художню продукцію «Літературного ярмарку» і добачає в ній спільну для всіх авторів націоналістичну концепцію. Роману Гжицького «Чорне озеро» і п'єсі Миколи Куліша «Мина Мазайло» він приділив окрему увагу як творам, присвяченим націо-

нальному питанню (числа газети № 41 і 42 за 10 і 17 листопада). Про «Чорне озеро» Новицький, зокрема, писав: «Цілком щиро й серйозно гасла куркулячого будівництва і місцевої інтелігентської вождебності висуваються як гасла національно-будівничі. До цього веде вся концепція роману»; і звинувачував автора у «показуванні особливого націоналістично-попутницького, тільки орієнтаторського, а ніяк не клясово-радянського змісту» (*Новицький, Микола*. На ярмарку // Література і мистецтво. — 1929. — 17 листопада. — С. 1).

⁸¹ Кулик Іван Юліанович (справж. Ізраїль Юделевич Кулік; 1897–1937) — український партійний і громадський діяч, поет, прозаїк, публіцист. Один із керівників ВУСПП (1927–1934), з 1934 перший голова СРПУ. Керівник Центрального управління у справах друку УСРР (1923), радник радянського повпредства в Канаді (1924–1926), головний редактор «Літературної газети» і журналу «Радянська література» (1934–1936), голова Радіокомітету УСРР (1936–1937), директор Партвидаву УСРР (1937). Репресований, розстріляний.

⁸² Правильно — «Захар Вовгура». Див.: *Гжицький, Володимир*. Захар Вовгура: Роман. — [Х.]: Рух, 1932. — 300 с.

⁸³ До ВАПЛІТЕ з «Плуга» перейшли Олександр Копиленко, Петро Панч та Іван Сенченко.

⁸⁴ Микитенко Іван Кіндратович (1897–1937) — український прозаїк, драматург, поет, критик і публіцист. Очолював Одеську філію Спілки пролетарських письменників «Гарт» (1924–1927), один із співзасновників і керівників ВУСПП (1927–1934), ВОАПП, СРПУ та СП СРСР. Секретар правління СРПУ (1934–1937), член уряду УРСР (1932–1937).

⁸⁵ Гжицький не зовсім точно переказує сцени з оповідання Миколи Хвильового «Лілюлі» (1923). У першій частині горбун Альоша розповідає товаришу Огре: «А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ, він кричить не то радісно, не то журливо: “Гу-гу-у!”... І от недалечко пускають пари: “Чох-чих!”... А я чомусь думаю, що паровик гудить спровола так: “Ка-пе-бе-у! Ка-пе-бе-у!”»

У фіналі твору злий і ображений Альоша на вечірці після вистави сам привертає до себе загальну увагу:

«...Некрасивий карлик сказав голосно — і всі стихли:

— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, коли вилітає в далекий степ?..

Ви думаете так: гу-у-у?..

Льоля сказала:

— Ну да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!

Всі причаїлись, слухали.

...Тоді некрасивий карлик голосно й схвильовано сказав:

— Коли паровик вилітає в далекий степ, коли він пролетить зелений семафор, тоді він назад кричить так: в п...-у-у!

Альоша так чітко протягнув на “у” площадне слово, що майже всі підскочили» (*Хвильовий, Микола*. «Лілюлі» // *Хвильовий, Микола*. Твори: У 2 т. / Упор. Микола Жулинський, Петро Майдаченко. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 1. — С. 360, 377).

272

⁸⁶ «Сині етюди» (1923) — збірка оповідань і перша прозова книжка Миколи Хвильового. Позначена тематичною свіжістю і стилістичним новаторством збірка мала колосальне значення у тогочасному літературному процесі. Після її появи читачі й критики визнали Хвильового осноположником нової української прози, а більшість молодих прозаїків ще довго наслідували стиль і манеру «Синіх етюдів».

⁸⁷ Вельбівка — село в Гадяцькому районі Полтавської області на березі річки Псел. У селі є Вельбівське лісництво і цех з переробки деревини.

⁸⁸ Алюзія на рядки з книги другої «Замок» з поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві» (1834):

Tam derkacz wrzasnął z łąki, szukać go daremnie,
 Wo on szybuje w trawie jako szczupak w Niemnie...

Он захрипів деркач, а де — не зрозуміть:

Як щука в Німані, він у траві біжить... (пер. Максима Рильського).

⁸⁹ Шувар, аїр, татарське зілля (*Acogus calamus*) — трав'яниста багаторічна болотна рослина.

273

⁹⁰ Інститут радянського будівництва і права — науково-дослідна установа, заснована в Харкові в 1927 під назвою Інститут радянського будівництва при ВУЦВК з метою систематичного вивчення й узагальнення діяльності органів державної влади в Україні. Директор — перший секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, у роботі інституту брали участь державні і партійні діячі, зокрема Григорій Петровський, Влас Чубар, Микола Скрипник. Інститут вивчав проблеми діяльності рад, розробляв методологію теорії і практики радянського будівництва. З 1930 — Інститут радянського будівництва і права при ВУЦВК, з 1932 увійшов до Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) як Інститут радянського будівництва і права. З 1934 перейшов у складі ВУАМЛІН до Києва. Припинив діяльність наприкінці 1936 у ході кампанії очищення теоретичного фронту від націоналізму і троцькізму.

⁹¹ Чехович Мирон Титович (1894–1969) народився в Західній Україні. Арештований 6 грудня 1932 в Харкові, засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання відбував на Воркуті з листопада 1933, звільнений 6 грудня 1942. У 1960-х роках жив у м. Луга Ленінградської обл., там і похований. До кінця життя підтримував дружні стосунки з Гжицьким, листувався з ним, часто гостював у Львові, зокрема й під час написання «Спогадів про минуле».

Романюк Микола Михайлович (1894–1938) народився на Львівщині. Засуджений до позбавлення волі, покарання відбував в Ухтинсько-Печорському виправно-трудо-вому таборі. Повторно заарештований 7 грудня 1937, засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний 10 лютого 1938, похований у Чиб'ю (нині — місто Ухта в Республіці Комі Російської Федерації).

⁹² Досвітній Олесь (справж. Олександр Федорович Скрипаль; 1891–1934) — український прозаїк. Член Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Репресований, розстріляний.

⁹³ Див.: *Гжицький, Володимир*. Цісарське право (Оповідання). — Х.-Одеса: ДВУ, 1931. — 120 с. У збірці вміщено новели про мисливців, взаємини людини й природи «Спомин» (1926), «Трясовина» (1927), «Злодій» (1928), «Ларивон» (1929). Останнє оповідання виразно автобіографічного характеру — про молодого студента і палкого

мисливця Степана Тарасенка, який приїхав з міста на полювання і насолоджується незайманою природою.

⁹⁴ Куліш Микола Гурович (1892–1937) — український драматург. Член Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ (президент у 1927–1928), «Пролітфронту». Засновник і перший голова Українського товариства драматургів і композиторів (УТОДІК, 1926–1931). Репресований, розстріляний.

⁹⁵ Епик Григорій Данилович (1901–1937) — український поет, прозаїк, драматург. Член Спілки селянських письменників «Плуг», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронту». Репресований, розстріляний.

⁹⁶ Вишня Остап (справж. Павло Михайлович Губенко; 1889–1956) — український прозаїк, гуморист і сатирик. Під псевдонімом Остап Вишня дебютував 22 липня 1921 в газеті «Селянська правда». Репресований, протягом 1933–1943 відбував покарання у виправно-трудовах таборих, реабілітований 1955. Після звільнення жив і працював у Києві, зокрема у редакції журналу «Червоний перець».

⁹⁷ Критики називали «Плуг» і плужанство «червоною просвітою» за аналогією з дореволюційним українським культурно-освітнім товариством «Просвіта», яке на момент ліквідації в 1922 мало 4 тис. філій по всій Україні. «Плуг» так само провадив активну організаційну й культурницьку роботу на селі, невіддільну від завдань загальної освіти. З часом з'явилися окремі комсомольські, жіночі, дитячі, драматургічні секції «Плуга» і незабаром це була найбільша літературна організація в Україні. Масовізм став головною вадою організації, плужанство перетворилося на синонім низького художнього рівня, провінційної обмеженості, примітивізму. Це стало головним об'єктом критики Хвильового в ході літературної дискусії 1925–1928. Статтю Григорія Яковенка «Про критиків і критику в літературі», яка стала приводом до дискусії, Хвильовий у памфлетах назвав «сумною статтею ображеної “Просвіти”» (*Хвильовий, Микола. Думки проти течії // Хвильовий, Микола. Твори: У 2 т. / Упор. Микола Жулинський, Петро Майдаченко. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 444*)

⁹⁸ Закликаючи орієнтуватися на Європу, а не на Москву, Хвильовий обрав Пантелеймона Куліша саме як уособлення Європи: «Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента» (*Хвильовий, Микола. Думки проти течії // Хвильовий, Микола. Твори: У 2 т. / Упор. Микола Жулинський, Петро Майдаченко. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 473*).

⁹⁹ «Вій» (1925) — травестійна переробка Остапом Вишнею п'єси Марка Кропивницького за повістю Миколи Гоголя. До тексту додано інтермедії Вишні «Українізація» та ін. Див. видання: *Вишня, Остап* (за Гоголем і Кропивницьким). Вій. Музичний гротеск на 4 дії. З співами, з танцями, з горілкою і з чим хочете. — Х.: ДВУ, 1926. — 57 с. — (Театральна бібліотека). Прем'єра відбулася в театрі ім. Івана Франка в 1925, режисер Гнат Юра, художник Анатоль Петрицький. Виставою «Вій» 30 вересня 1926 почався київський період театру ім. Івана Франка.

Инсценізацію і переробку п'єси Михайла Старицького за повістю Гоголя «Сорочинський ярмарок» під впливом успіху «Вія» здійснив не Вишня, а Анатоль Гак. Див. видання: *Гоголь–Старицький–Гак. Сорочинський ярмарок. Комедія на 4 дії. — Х.:*

274

275

Рух, 1927. — 86 с. — (Театральна бібліотека, № 72). Імовірно, Гжицький запам'ятав постановку опери Модеста Мусоргського «Сорочинський ярмарок» в Харківській державній опері (1925), що її, так само як «Вій», оформив художник Анатоль Петрицький. Натомість Остап Вишня — автор нової версії опери «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського, прем'єра якої відбулася 19 березня 1931 в Державному театрі ім. Марії Заньковецької.

- 275 ¹⁰⁰ Смирнова (Смірнова) Олена (?–1933) — перша дружина Остапа Вишні.
¹⁰¹ Губенко Вячеслав Павлович (1923–2003) — лікар-хірург, син Остапа Вишні.
¹⁰² Будинок «Слово» — кооперативний будинок письменників у Харкові по Барачному провулку (нині вул. Культури, 9) на розі з вул. Червоних письменників (нині вул. Ярослава Галана). Збудований 1930 за проектом архітектора Михайла (Митрофана) Дашкевича. Ініціатором створення будинку для письменників був Сергій Пилипенко. Будівництво почалося 1927, письменницькі родини вселилися туди 1930. За різними свідченнями, назва походить або від фаху мешканців будинку, або від його форми, яка згори нагадує стилізовану літеру «С». До 1934 тут мешкали майже всі українські письменники, після перенесення столиці до Києва частина їх переїхала, більшість було репресовано.
- 276 ¹⁰³ Гжицького органи НКВС заарештували 7 грудня 1933 за приналежність до контрреволюційної організації УВО та участь у її терористичній діяльності. Остапа Вишню заарештували 25 грудня 1933, йому інкримінували участь у контрреволюційній організації і замах на секретаря КП(б)У Павла Постишева.
¹⁰⁴ Слідство над Гжицьким і Остапом Вишнею тривало протягом трьох місяців. 23 лютого 1934 судова «трійка» одночасно винесла вирок: Гжицького засудили до 10 років виправно-трудоових таборів, Остапа Вишню — до найвищої міри покарання. 3 березня 1933 колегія ОДПУ замінила Вишні розстріл на 10 років ув'язнення у виправно-трудоових таборах.
- 277 ¹⁰⁵ Див. журнальну публікацію: *Гжицький, Володимир*. Ніч і день: Роман // Жовтень. — 1965. — № 3. — С. 67–86; № 4. — С. 38–73; № 5. — С. 54–119. Примітка редакції журналу в першій подачі роману: «Третя частина трилогії “У світ широкий”». Окреме видання див.: *Гжицький, Володимир*. Ніч і день: Роман / Автор вступ. ст. Роман Лубківський. — Львів: Каменяр, 1989. — 306 с.: іл.
¹⁰⁶ Роман Гжицького «Ніч і день» 1968 року вийшов окремою книжкою у словацькому видавництві «Татран» під назвою «Засуджені без суду» в перекладі Марти Лічкової і з післямовою Михайла Мольнара.
¹⁰⁷ Крім роману «Ніч і день», Гжицький описав свої зустрічі на засланні з Остапом Вишнею у спогадах, див.: *Гжицький, Володимир*. Пережите // Про Остапа Вишню: Спогади / Упор. Варвара Губенко-Маслюченко, Анатолій Журавський. — К.: Радянський письменник, 1989. — С. 138–142.
- 279 ¹⁰⁸ Алюзія на вірш «Чернець» (1848) Тараса Шевченка, де «Семен Палій, запорожець, / Лихом не добитий» перед чернечим постригом у Києві на Подолі з козаками п'є-гуляє і танцює — «Аж до Межигорського Спаса / Потанцював сивий».
- 280 ¹⁰⁹ Статтю розшукати не вдалося.

¹¹⁰ Штангей Володимир Фокович (1895–1937) — український прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг», заступник редактора журналу «Плужанин», редактор журналу «Радянська школа». Репресований, розстріляний.

¹¹¹ «УЖ» («Універсальний журнал») — щомісячний ілюстрований літературно-художній журнал. Виходив у Харкові протягом 1928–1929. Загалом вийшло 12 чисел журналу (листопад–грудень 1928, січень–серпень 1929). Офіційно відповідальний редактор — Борис Ліфшиць, реальний редактор — Юрій Смолич. Журнал друкував белетристику, публіцистику, огляди культурного життя у світі, мистецтвознавчі статті, а також багато ілюстрацій і фото. За офіційним формулюванням, видання припинено через брак паперу.

¹¹² Першу публікацію див.: *Гжицький, Володимир*. Кам Кабир // УЖ. — 1928. — № 1. — С. 74–79. Першу публікацію після реабілітації письменника див.: *Гжицький, Володимир*. Кам Кабир // *Гжицький, Володимир*. Лось: Оповідання. — Львів: Каменяр, 1966. — С. 34–56.

¹¹³ Агуф Михайло Аронович (1889–1969) — український журналіст, громадський діяч. Член партії соціалістів-революціонерів, засланий до Сибіру, перший голова Ради робітничих і солдатських депутатів Мінусінська в 1917. Організатор книжкової справи в Україні. Працював у пресі, видавничій галузі, книжковій кооперації. У 1920-х член правління кооперативного книготорговельного і видавничого товариства «Книгоспілка», у 1930-х директор видавництва «Радянська література», згодом голова Комітету УРСР у справах друку. Автор передмов до творів Панаса Мирного (1936, 1937), популярних нарисів «Книжку на село. Про культурну роботу кооперації на селі» (1925), «Робітник і кооперація» (1925), «Преса УСРР до XV роковин Жовтня», «Печать УССР (1917–1932)» (обидві — 1932) «Преса більшовизму» (1940), «Книгу — в маси. Книжкова торгівля в Радянській Україні. 1917–1964» (спільно з Миколою Ковалем, 1965). У видавництві «Рух» Агуф не працював, очевидно, Гжицький переплутав його з «Книгоспілкою» або з «Радянською літературою», утвореною в 1933 на основі ліквідованих кооперативних видавництв.

¹¹⁴ «Рух» — українське кооперативне видавництво. Засноване 1917 у м. Вовчанськ, з 1921 працювало в Харкові, ліквідоване 1933. Мало широку книготорговельну мережу по всій Україні. Видавало масові серії «Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень», «Ілюстрована бібліотека для дітей», «Франківська бібліотека» і «Театральна бібліотека», зібрання творів українських класиків.

Біленький-Березинський Антон Антонович (1897–1938) — український культурний і громадський діяч. Член соціал-демократичної партії Австрії (1915), потім КПЗУ, керівник видавництва і технічний секретар політбюро ЦК КПЗУ, член КП(б)У (1928–1933). Влітку 1928 переїхав до Харкова. Директор видавництва «Рух» (1928–1932), заступник голови і голова управи «УРЕ» (1930–1932). Репресований, засуджений до 10 років покарання. Співпрацював з ГПУ як провокатор. Звільнений, ще двічі арештовувався, після третього арешту розстріляний.

¹¹⁵ Гжицький неправильно назвав цифри, які очевидно прочитав у повідомленні «Наближається “ювілей” Остапа Вишні» (див.: Плуг. — 1928. — № 1. — С. 78). На кінець 1927 загальний тираж книжок Остапа Вишні склав рівно 400 000 примірників, а

разом з першим томом зібрання творів письменника, яке готувалося у ДВУ, мав сягнути півмільйона примірників.

¹¹⁶ Іститути народної освіти (ІНО) — вищі педагогічні навчальні заклади, створені в Україні на базі класичних університетів та педагогічних вишів. Готували працівників освіти для загальноосвітніх і професійних шкіл усіх типів та виховних закладів. Першим у 1920 було реформовано Харківський університет у ХІНО.

¹¹⁷ Див. першопублікацію: *Панів, Андрій*. Цвинтар на Дідубе // Пflug. Літературний альманах / За ред. С. Пилипенка. — [Х.]: ДВУ, 1924. — Збірник перший. — С. 25. Вірш датовано: Тифліс, серпень 1923.

¹¹⁸ У доробку Андрія Панова не було книжки з назвою «Осінні зорі» 1924 року. Перші окремі видання письменника побачили світ 1925 року — це збірка оповідань «Село» та казки «Як звірі хату будували» і «Пригода з санчатами». Перша поетична збірка «Вечірні тіні» вийшла друком у 1927.

¹¹⁹ Див.: *Божко, Сава*. В степах. Роман. — Х.: ДВУ, 1930. — 596 с.

¹²⁰ За офіційною версією, Сава Захарович Божко помер 27 квітня 1947 в с. Слов'янка Межівського р-ну Дніпропетровської обл., похований недалеко в рідному селі Крутоярівка. Обставини смерті у спогадах і дослідженнях описано по-різному.

Доцент Донецького національного університету Вадим Оліфіренко зі слів небожа письменника Петра Пилиповича Божка записав: «...у другій половині 40-х років, коли вцілілий на фронтах Другої світової війни Божко відправився з Димитрового, де він працював шахтарем, додому, в Крутоярівку, то по дорозі захворів і потрапив до лікарні с. Слов'янки» (див.: *Оліфіренко, Вадим*. Мої зустрічі з Савою Божком // http://donetshina.ucoz.org/publ/memuaristika/moji_zustrichi_iz_savoju_bozhkom/5-1-0-117).

За словами сина Всеволода Савича Божка-Гаркуші, «батько помер загадковою смертю по дорозі до свого рідного села Крутоярівка — про це я дізнався через багато років опісля» (див.: *Доценко, Юрій*. Божа іскра Сави Божка // Україна козацька. — 2010. — Червень (11/12). — С. 14.

Натомість Юрій Смолич причиною смерті Сави Божка теж називає стосунки з жінкою: «Відвоював війну, повернувся живий, здоровий. Поїхав працювати на Донбас. Там його зарізали в шахті — через жінку, яку хотів у когось відбити» (*Смолич, Юрій*. Мозаїка. З тих років (курйози) // Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — К.: ВД «Стилос», 2010. — Т. V. — С. 247).

¹²¹ Головка Андрій Васильович (1897–1972) — український прозаїк, поет, драматург. Член Спільки селянських письменників «Пflug», СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1969).

¹²² Загул Дмитро Юрович (1890–1944?) — український поет, критик, літературознавець, перекладач. Член літературних угруповань «Музагет» і «Західна Україна», ВУСПП. Репресований, загинув у таборах.

¹²³ «Західна Україна» — літературна організація, заснована у Харкові 1925 як секція Спільки селянських письменників «Пflug». З квітня 1926 існувала окремо. Об'єднувала понад 50 письменників і художників, вихідців із Західної України та політичних емігрантів, а також українських літераторів за кордоном. Мала філії в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві. Керівники — Дмитро Загул (1925–1929), Мирослав Ірчан

(1929–1933). Заснувала 1927 однойменні журнал і видавництво. Член Міжнародного об'єднання революційних письменників (МОРП) з 1930. Більшість західноукраїнських митців репресовано у справі Української військової організації протягом 1933–1934.

¹²⁴ Див.: *Загул, Дмитро*. З зелених гір: Поезії. — К.: Час, [1918]. — 104 с.

281

¹²⁵ У 1915 під час Першої світової війни російські війська, відступаючи з Чернівців, депортували чоловіків призовного віку як заручників у Російську імперію. Дмитра Загула вивезли до Нижнього Новгорода, згодом він перебрався до Одеси, потім до Києва.

282

¹²⁶ Див.: *Загул, Дмитро*. На грані: Поезії. — К.: Сяйво, 1919. — 47 с.

¹²⁷ «Гімн-прокламація» — вірш зі збірки Дмитра Загула «Наш день» (Б. м.: ДВУ, [1925]). — С. 14–17), який починається рядками: «Благословенний піт, / Благословенний труд, / Благословенна рука / Трудівника».

¹²⁸ Див.: *Загул, Дмитро*. Наш день: Поезії. — Б. м.: ДВУ, [1925]. — 50 с.

¹²⁹ Літературна дискусія — публічне обговорення протягом 1925–1928 шляхів розвитку, ідейно-естетичної спрямованості та завдань нової української радянської літератури, місця і ролі письменника в суспільстві. Дискусія виникла через глибокі розходження у розумінні природи і мети художньої творчості серед українських письменників, ідейну і політичну конкуренцію літературних організацій та мала політичний аспект, а літературна критика використовувалася для обвинувачення опонентів в ідеологічних ухилах. Приводом стала стаття Миколи Хвильового «Про “сатану в бочці” або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян», спрямована проти низькопробної «червоної графоманії».

Активну участь у дискусії взяли літературні організації «Гарт», «Плуг», «Ланка»–МАРС, пізніше ВАПЛІТЕ і ВУСПП, письменники, партійні й громадські діячі Микола Хвильовий, Сергій Пилипенко, Микола Зеров, Олександр Дорошкевич, Микола Скрипник, Андрій Хвиля, Самійло Щупак та ін. У ході дискусії було опубліковано понад 1000 статей. Найбільший резонанс мали друквані в тижневику «Культура і побут» серії памфлетів Хвильового «Камо грядеши» (1925), «Думки проти течії» (вересень–грудень 1925, окреме видання — 1926) й «Апологети писаризму» (лютий–березень 1926), статті Миколи Зерова «До джерел» (1926), публіцистичні й літературно-критичні праці Андрія Хвилі «Ясною дорогою» (1927), «Від ухилу в прірву» (1928), Якова Савченка «Азіятський апокаліпсис» (1926), «Проти реставрації греко-римського мистецтва» (1927).

24 травня 1926 з ініціативи ВУАН відбувся публічний диспут у Всенародній бібліотечі в Києві за участі чільних київських письменників і критиків, на якому були присутні понад 800 осіб. Публічний диспут у Будинку літератури імені Блакитного в Харкові 21 лютого 1928, у якому взяв участь нарком освіти Микола Скрипник, вважається завершальною крапкою дискусії. Надалі, після саморозпуску ВАПЛІТЕ і покажального листа Хвильового в газеті «Комуніст», головні ролі в літературному процесі відігравали ставленики партапарату.

¹³⁰ Див.: *Загул, Дмитро*. Література чи літературщина? (Про українських «неокласиків»). — К.: Глобус, 1926. — 36 с.

¹³¹ Бехер Йоганнес Роберт (1891–1958) — німецький поет, міністр культури НДР; Гейне Христіян Йоган Генріх (1797–1856) — німецький поет, публіцист і критик

єврейського походження; Гете Йоган Вольфганг фон (1749–1832) — німецький поет, державний діяч, мислитель і натураліст; Шіллер Йоган Кристоф Фридрих фон (1759–1805) — німецький поет-романтик, філософ, історик, драматург, теоретик мистецтва; Уланд Людвиг (1787–1862) — німецький поет-романтик, представник «швабської школи», юрист і громадський діяч.

Окремі видання творів у перекладі Загула див.: *Гайне, Гайнріх*. Повне збір. творів / Пер. з нім. Дмитро Загул і Володимир Кобилянський. — Т. 1: Нові пісні. — К.: Серп і молот, 1918. — 180 с.; Т. 2: Книга пісень. Частина перша. — К.: Серп і молот, 1918. — 150 с.; Т. 3: Книга пісень. Частина друга. — К.: Серп і молот, 1919. — 132 с. *Гете, Йоган Вольфганг*. Фавст: Трагедія / Віршований пер. з нім. Дмитра Загула. — К.-Відень: Вернигора, 1919. — Ч. 1. — 136 с.; *Гайне, Гайнріх*. Сатира та інші політичні поезії / Пер. з нім. Дмитро Загул. — Х.-К.: Книгоспілка, 1923. — 64 с.; *Шіллер, Фрідріх*. Баляди / Пер. з нім, прим. і вступ. ст. Дмитра Загула. — [К.]: ДВУ, 1927. — 131 с.; *Загул, Дмитро*. Вибір німецьких балад / Вступ. сл. Освальда Бургардта. — [К.]: Західна Україна, 1928. — 61 с.

Загул перекладав також з німецької вірші Фридриха Християна Геббеля, Германа Людвіга Альмерса, Курта Гейніке, з російської Костянтина Бальмонта, з чеської Карела Томана, з англійської Джорджа Гордона Байрона. Більшість цих перекладів друкувалися в тогочасних журналах, різних збірниках і антологіях. Переклади з Бальмонта склали окремий розділ у збірці віршів Загула «З зелених гір» (1918), поема Байрона «Мазепа» вийшла окремим виданням (див.: *Байрон, Джордж Ноель*. Мазепа / Вільний переклад з англ. Дмитра Загула; передм. Сергія Родзевича. — Х.-К.: ДВУ, 1929. — 78 с.).

283

¹⁵² Ткачук Іван Васильович (1891–1948) — український прозаїк. Народився на Прикарпатті, під час Першої світової війни вступив до легіону УСС, брав участь у поході радянських військ на західноукраїнські землі, після демобілізації залишився в УСРР. Один з фундаторів літературної організації «Західна Україна». Арештований у грудні 1933 у справі УВО, засуджений до 5 років позбавлення волі, за втечу з табору в січні 1936 додано ще 3 роки ув'язнення. Звільнений у 1939, після Другої світової війни повернувся до Львова.

¹⁵³ Турчинська Агата Федорівна (1903–1972) — українська поетеса і прозаїк. Народилася на Львівщині, у 1915 під час Першої світової війни сім'я емігрувала в Російську імперію. Член літературної організації «Західна Україна», СРПУ/СПУ (з 1938).

¹⁵⁴ Бедзик Дмитро Іванович (1898–1982) — український прозаїк, драматург. Народився в Галичині (нині в Польщі), під час Першої світової війни емігрував у Російську імперію. Член Спілки селянських письменників «Плуг», літературної організації «Західна Україна», СРПУ/СПУ (з 1939).

¹⁵⁵ Шмигельський Антон Іванович (1901–1972) — український поет. Народився на Львівщині, на початку Першої світової війни втік з дому і приєднався до російської військової частини, з 1917 жив у Києві. Член Спілки селянських письменників «Плуг», літературної організації «Західна Україна», ВУСПП, СРПУ/СПУ (з 1934).

¹⁵⁶ Дмитерко Любомир Дмитрович (1911–1985) — український поет, прозаїк, драматург. Народився на Львівщині, у 1919 сім'я виїхала до Кам'янця-Подільського. Член літературної організації «Західна Україна», СРПУ/СПУ (з 1935).

¹⁵⁷ Марфієвич Микола Іванович (1898–1967) — український поет, прозаїк, драматург. Народився на Буковині, переслідувався румунською владою, після арешту й

ув'язнення в 1924 нелегально емігрував в УСРР. Член літературної організації «Західна Україна», СРПУ/СПУ (з 1957).

¹³⁸ Малицький Федір Михайлович (1900–1988) — український поет, прозаїк. Народився на Холмщині (нині в Польщі), під час Першої світової війни сім'я емігрувала в Російську імперію. Протягом 1919 знову жив на Холмщині, в 1920 повернувся в Радянську Україну. Член літературної організації «Західна Україна», СРПУ/СПУ (з 1959). Арештований у лютому 1933, засуджений до 3 років позбавлення волі, звільнений у 1935. Брав участь у Другій світовій війні.

¹³⁹ Гаско Мечислав Едмундович (справж. ім'я і по батькові Майор Ефраїмович; 1907–1996) — український поет, прозаїк, перекладач. Народився в Луцьку, переслідувався польською владою, після арешту й ув'язнення в 1925 нелегально емігрував в УСРР. Член Спілки пролетарських письменників «Гарт», літературної організації «Західна Україна», СРПУ/СПУ (з 1956). Арештований улітку 1933, засуджений до 6 років позбавлення волі. Після реабілітації жив у Києві.

¹⁴⁰ Атаманюк Василь Іванович (псевдонім В. Яблуненко; 1897–1937) — український поет і перекладач. Народився на Косівщині, брав участь у Першій світовій війні, вступив до легіону УСС. Протягом 1918–1920 жив у Катеринославі, потім у Києві. Член літературної організації «Західна Україна». Арештований у січні 1933 у справі УВО, розстріляний у таборі в 1937.

¹⁴¹ Козоріс Михайло Кирович (1882–1937) — український поет, прозаїк, драматург. Народився на Прикарпатті, під час Першої світової війни депортований російськими військами, з 1919 жив у Радянській Україні. Член літературної організації «Західна Україна». Арештований у квітні 1933 у справі УВО, розстріляний на Соловках у 1937.

¹⁴² Бобинський Василь Петрович (1898–1938) — український поет, прозаїк. Народився на Львівщині, під час визвольних змагань перебував у Червоній Українській Галицькій Армії. Працював у нелегальній комуністичній пресі Західної України, зокрема, видавав літературні часописи «Світло» (1925–1927), «Вікна» (1927–1930). У 1930 емігрував в УСРР. Член літературної організації «Західна Україна», ВУСПП. Арештований у грудні 1933 у справі УВО, розстріляний у таборі в 1938.

¹⁴³ «Західна Україна» — літературно-мистецький і громадсько-політичний ілюстрований журнал, орган однойменної літературної організації. Протягом 1927–1929 виходив у Києві як річник, редагували Дмитро Загул, Семен Семко, Дмитро Рудик, Михайло Козоріс. Протягом 1930–1933 виходив у Харкові як щомісячник, редагував Мирослав Ірчан.

¹⁴⁴ Ірчан Мирослав (справж. Андрій Дмитрович Баб'юк; ще понад 50 інших псевдонімів; 1897–1937) — український прозаїк, драматург, публіцист, журналіст, критик. Протягом 1923–1929 жив у Канаді, редагував журнали «Робітниця» і «Світ молоді», був секретарем Заокфільгарту (заокеанської філії Спілки пролетарських письменників «Гарт»). З 1929 жив у Харкові, очолював літературну організацію «Західна Україна», редагував щомісячний журнал «Західна Україна» (1930–1933). Арештований у грудні 1933 у справі УВО, розстріляний на Соловках у 1937.

¹⁴⁵ Йдеться про вінок сонетів Василя Бобинського «Ніч кохання» (1921–1922). Див. окреме видання: *Бобинський, Василь. Ніч кохання. Сонети.* — Львів: Молочний шлях, 1923. — 20 с.

¹⁴⁶ Дмитровлаг (пізніше Дмітлаг) — одне з найбільших табірних об'єднань ДПУ–НКВС, підпорядковане ГУЛАГ. Створений у вересні 1932 в місті Дмитров Московської області для використання праці в'язнів на будівництві каналу Москва–Волга імені Й. В. Сталіна. В'язні Дмитровлага працювали також на будівництві Північного каналу і реконструкції річки Яузи, будівництві Істринської греблі, Центрального аеродрому ім. Фрунзе в Москві, Сталінської водонасосної станції, на лісозаготівлях і торфодобуванні. Проіснував до 31 січня 1938. Кількість в'язнів сягала 200 тис. осіб.

¹⁴⁷ «Перековка» — газета, яку видавала культурно-виховна частина (КВЧ) Дмитровлага під керівництвом начальника табору Семена Фіріна. Назва походить від офіційної доктрини радянських каральних органів, яка полягала в ідеї перевиховати, «перекувати» свідомість злочинців за допомогою праці, освіти, літератури і мистецтва. Ідея і термін виникли ще в 1930 на Біломорканалі й Соловках, але саме в Дмитровлагу перековку почали застосовувати масово. Гасло перековки — «Потопим прошлое на дне канала».

У Дмитровлагу виходило кількадесят газет і журналів. Наймасовіші з них — газети «Перековка» (перший редактор — відомий поет Сергій Алімов) і «Москва–Волга», наклад яких сягав понад 30 тисяч, журнал «На штурм трассы». Авторами й дописувачами були самі в'язні. Для жінок видавалася газета «Каналармейка», для малописьменних — «Долой неграмотность», для інонаціональних в'язнів — газети татарською, тюркською, узбецькою, казахською мовами, україномовна газета «За нову людину». Виходила також серія «Библиотека “Перековки”», у якій окремими випусками друкувалися оповідання, вірші й нариси ув'язнених письменників. Загалом таких випусків з'явилося шістнадцять, зокрема під № 9 вийшла збірка російськомовних віршів української поетеси Ладі (Лідії Михайлівни) Могилянської «Два канала» (1935).

¹⁴⁸ Див.: *Смолич, Юрій*. Ірчан // *Смолич, Юрій*. Розповідь про неспокій. — К.: Радянський письменник, 1968. — С. 233–238.

¹⁴⁹ У жовтні 1923 Ірчан виїхав з Праги, де навчався в Карловому університеті, до Канади. Протягом 1923–1929 займався літературно-видавничою діяльністю у Вінніпезі, редагував масові прокомуністичні журнали «Робітниця» і «Світ молоді», активно друкувався в українській канадській і материковій пресі, був секретарем Заокфілгарту (Заокеанська філія Спілки пролетарських письменників «Гарт»), засновником і режисером робітничо-театральної студії. До Харкова повернувся у червні 1929.

¹⁵⁰ Університетська гірка — давній історичний район у центрі Харкова на місці Харківської фортеці XVII ст. Назва виникла на початку XIX ст. після відкриття Харківського Імператорського університету.

¹⁵¹ П'єсу Ірчана «Плацдарм» присвячено діяльності українських комуністів у Західній Україні, яка входила до складу Польщі. Прем'єра п'єси на сцені театру «Березіль» відбулася 18 січня 1932. Режисер Борис Балабан, художники Дмитро Власюк і Євген Товбін. У ролях: Амвросій Бучма (Кришка), Мар'ян Крушельницький (Бедні), Наталя Ужвій (Лариса), Роман Черкашин (провокатор Каштан).

Окреме видання див.: *Ірчан, Мирослав*. Плацдарм. П'єса на 4 дії з прологом. — [X.]: Західна Україна, 1933. — 108 с.

¹⁵² «Бур'ян» (1927) — роман Андрія Головка про становлення радянської влади на селі. Вважається одним із перших визначних творів соціалістичного реалізму в українській літературі.

¹⁵³ Див. окреме видання: *Гжицький, Володимир*. Наступ. П'єса на 4 дії, 11 картин. — [Х.]: Рух, 1932. — 106 с.

¹⁵⁴ Червонозаводський театр — державний український драматичний театр у Червонозаводському робітничому районі Харкова. Театр створено 1927 на основі трупи акторів Державного драматичного театру під керуванням Олександра Загарова. Протягом 1928–1933 мистецький керівник і режисер театру — Василь Василько. В театрі працювали актори Любов Гаккебуш, Єфросинія Зарницька, Варвара Маслюченко, Марко Петлішенко, Іван Твердохліб, Андрій Крамаренко, декоратор Борис Косарев та ін. При театрі з ініціативи Василька діяла лабораторія акторської майстерності й режисури. Театр розформовано 1933, основний склад переведено до м. Сталіне (нині Донецьк) і на його основі створено Сталінський державний український драматичний театр ім. Артема.

¹⁵⁵ Василько Василь Степанович (справж. Миляев; 1893–1972) — український режисер, актор, педагог, театрознавець. Народний артист СРСР (1944). Дебютував на професійній сцені 1912. Працював у Театрі Миколи Садовського, «Молодому театрі», Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Шевченка, «Кийдрамте», «Березолі». Очолював українські музично-драматичні театри: Харківський Червонозаводський, Донецький ім. Артема, Чернівецький ім. О. Ю. Кобилянської, Одеський ім. Жовтневої революції.

¹⁵⁶ Добровольський Віктор Миколайович (1906–1984) — український актор театру і кіно. Народний артист СРСР (1960). Працював у театрах Одеси, Харкова, Донецька, Київському українському державному драматичному театрі ім. І. Я. Франка (1939–1964), Київському російському державному драматичному театрі ім. Лесі Українки (1964–1984).

¹⁵⁷ Курбас Лесь (Олександр-Зенон) Степанович (1887–1937) — видатний український режисер, актор, теоретик театру. Народний артист УСРР (1925). Організатор, художній керівник і режисер «Молодого театру» (1917–1919), «Кийдрамте» (1920–1922), мистецького об'єднання «Березіль» (1922–1933). Репресований, розстріляний.

¹⁵⁸ Театр товариства «Руська бесіда» — перший український професійний театр. Відкрився у Львові 29 березня 1864. Театр створило й утримувало товариство «Руська бесіда», до 1914 частково фінансований також Галицьким сеймом. Виступав на Галичині й Буковині, гастролював у Польщі й Російській імперії. Розквіт театру припадає на часи директорства Івана Біберовича й Івана Гриневецького (1882–1892) та Йосипа Стадника (1906–1913). Під час Першої світової війни і до початку 1920-х актори театру виступали в різних трупах Галичини й Буковини. У липні 1924 товариство «Українська бесіда» (назва з 1914) за браком коштів відмовилося фінансувати театр.

Лесь Курбас працював у театрі «Руської бесіди» під керівництвом Йосипа Стадника з літа 1912 протягом двох років. Улітку 1914 гастрольна трупа театру опинилася на захопленій росіянами території. У вересні 1915 Курбас на основі цієї трупи заснував стаціонарний театр «Тернопільські театральні вечори» і став його мистецьким керівником, а 28 березня 1916 виїхав до Києва в театр Миколи Садовського.

285

¹⁵⁹ Стадник Йосип Дмитрович (1876–1954) — український актор, режисер і театральний діяч. Протягом 1894–1913, 1921–1924 працював у театрі товариства «Руська бесіда» (пізніше «Української бесіди») у Львові, з 1906 і протягом 1921–1924 як режисер і директор. Працював також у різних трупах і театрах, зокрема у Львові як мистецький керівник Державного українського драматичного театру Лесі Українки (1939–1941), режисер Театру мініатюр (1944–1947). Репресований, засланий до м. Углич Ярославської обл. Помер незабаром після повернення до Львова.

¹⁶⁰ Рубчакова (уродж. Коссак) Катерина Андріївна (1881–1919) — українська театральна акторка і співачка. Протягом 1886–1914 працювала в театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, у 1916–1918 очолювала трупу Стрілецького театру.

¹⁶¹ У 1913 Курбас вчинив спробу самогубства через нерозділене кохання до сценічної партнерші Катерини Рубчакової. Хірурги врятували життя актора, але кулю, яка застрягла в нижній частині серця, не витягали.

¹⁶² Курбас (уродж. Тейхман) Ванда Адольфівна (1867–1950) — українська театральна актриса, дружина актора Степана Яновича (Курбаса), мати Леся Курбаса.

¹⁶³ Хоста — місцевість у Сочі (Краснодарський край, Російська Федерація) по обидва береги річки Хоста біля впадіння її в Чорне море. Нині мікрорайон у Хостинському районі міста Сочі. У 1920-х — на початку 1930-х років у Хості був Будинок відпочинку Українського товариства драматургів і композиторів (УТОДІК, пізніше УЗАП — Управління захисту авторських прав), організований Миколою Кулішем.

286

¹⁶⁴ Яновський Юрій Іванович (1902–1954) — український прозаїк, поет, драматург. Член літературних організацій «Жовтень», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ/СПУ. Редактор журналу «Українська література» (згодом «Вітчизна; 1941–1946). Лауреат Державної премії СРСР (1949).

¹⁶⁵ Жевченко-Яновська Тамара Юріївна (1908–1958) — українська актриса, дружина Юрія Яновського. Працювала в театрі імені Івана Франка, «Березолі», Харківському державному театрі революції, Київському театрі юного глядача.

¹⁶⁶ Корнійчук Олександр Євдокимович (1905–1972) — український драматург, прозаїк, державний і громадський діяч, публіцист. Член СРПУ/СПУ (1934), голова правління СРПУ/СПУ (1938–1941, 1946–1953). Академік АН УРСР (1939), АН СРСР (1943). Член ЦК КП(б)У (1949), ЦК КПРС (1952), Президії ЦК КП(б)У (1953–1954). Перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1953–1954). Герой Соціалістичної праці (1967). Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, п'ятиразовий лауреат Державної премії СРСР (1941, 1942, 1943, 1948, 1951), Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1971).

¹⁶⁷ Іванов Павло Миколайович (1901–1967) — український прозаїк. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецької групи А», СРПУ. Учасник Другої світової війни. Після демобілізації на пенсії як інвалід війни, жив і працював у Харкові.

¹⁶⁸ Нахабін Володимир Миколайович (1910–1967) — український композитор, диригент і педагог. Заслужений діяч мистецтв України (1958). Закінчив Харківський музично-драматичний інститут (1932), працював диригентом у харківських театрах, був ректором Харківської консерваторії.

¹⁶⁹ Блажко Клавдія — актриса Харківського Червонозаводського театру. Грала у виставі за п'єсою Гжицького «Наступ» (1932).

¹⁷⁰ Гірняк Йосип Йосипович (1895–1989) — український актор і режисер. Дебютував у театрі товариства «Руська бесіда». Працював у театрі Івана Франка (1920–1921), «Березолі» (1922–1933). Арештований у 1933, засуджений до 5 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Чиб'ю. Під час Другої світової війни емігрував до Австрії, з 1949 жив і працював у США.

286

¹⁷¹ Арген (справж. Аркадій Семенович Генкін; ?–1936) — естрадний поет. Про спільний відпочинок у Хості див. спогади: *Костюк, Григорій*. Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон: КІУС, 1987. — Кн. 1. — С. 370–371. Про Аргена див. також: *Смолич, Юрій*. «Білялітературні антики» // *Смолич, Юрій*. Розповіді про неспокій. — К.: Радянський письменник, 1968. — С. 201–206; у кн.: *Копелев, Лев*. И сотворил себе кумира... — Анн Арбор: Ардис, 1978. — С. 172–174.

¹⁷² Мацеста — мікрорайон у Хостинському р-ні міста Сочі в долині річки Мацеста, а також бальнеологічна курортна місцевість.

¹⁷³ «97» — перша п'єса Миколи Куліша. Написана протягом листопада 1923 — червня 1924 (остаточна редакція — 1929). У першому варіанті називалася «Голод» і мала підзаголовок «Доба голоду 1921–1922 на Херсонщині».

287

¹⁷⁴ Прем'єра п'єси Миколи Куліша «97» відбулася 9 листопада 1924 року на сцені театру ім. Івана Франка у Харкові. Режисер Гнат Юра, художник Матвій Драк. У ролях: Мусій Копистка — Гнат Юра, Ганна Стоножка — Євгенія Ожеговська, Сергій Смик — Василь Кречет, Гнат Гириа — Терентій Юра, Лизя — Феодосія Барвінська, Годований — Михайло Пилипенко та інші. Не зважаючи на протести автора, Юра змінив трагічний фінал п'єси на оптимістичніший «з міркувань ідеологічного характеру», як повідомили в пресі.

¹⁷⁵ Протягом 1913–1914 Гнат Юра виступав у театрі товариства «Руська бесіда», де з 1912 працював і Лесь Курбас. Очевидно, Юра був у складі гастрольної трупи театру, яку початок Першої світової війни захопив на Тернопільщині і яка під орудою Курбаса організувала театр «Тернопільські театральні вечори». У театрі йшла п'єса Михайла Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», роль Хоми у ній виконував Курбас. Імовірно, Гжицький бачив одну з таких вистав, але відомостей про участь Юри в спектаклі немає.

¹⁷⁶ У Росії п'єса «97» Миколи Куліша йшла в театрах Москви, Ленінграда, Владивостока, Мурманська.

¹⁷⁷ Куліш (Невель) Антоніна Іллівна (1891–1978) — педагог, дружина Миколи Куліша; Куліш Ольга Миколаївна (нар. 1917) — дочка Миколи Куліша; Куліш Володимир Миколайович (нар. 1917) — український письменник, син Миколи Куліша, живе і працює у США.

¹⁷⁸ «Патетична соната» (1929) — п'єса Миколи Куліша про боротьбу ідеологій у 1917–1918 і трагедію гуманізму. У п'єсі поєднано елементи експериментальної драми і традиційного українського театру (вертеп). Заборонена реперткомом до вистави на українській сцені. Російська прем'єра відбулася 20 грудня 1931 в Камерному театрі (Москва). Режисер Олександр Таїров, художник Вадим Риндін. У ролях: Ілько — Віктор Ганшин, Марина — Аліса Коонен, матрос Судьба — Михайло Жаров, Зінька — Фаїна Раневська та ін. Через рік у 1932 спектакль було заборонено.

287 ¹⁷⁹ Микола Куліш розстріляний 3 листопада 1937 в урочищі Сандармох у Медвежогорському р-ні Карелії. Радянські довідкові видання традиційно наводили неправдиву інформацію «Помер у 1942 р.».

¹⁸⁰ Дніпровський Іван Данилович (справж. Шевченко; 1895–1934) — український прозаїк, драматург, поет, перекладач. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП. У колі друзів його називали Жаном.

288 ¹⁸¹ Крушельницький Мар'ян Михайлович (1897–1963) — український актор і режисер, педагог. Народний артист СРСР (1944). Дебютував у 1916 в трупі «Тернопільські театральні вечори». З 1924 — актор «Березоля», з 1933 — режисер і художній керівник театру. Протягом 1952–1963 — актор і режисер Київського українського драматичного театру ім. І. Я. Франка.

¹⁸² Йдеться про театр «Тернопільські театральні вечори», яким з березня 1916 до червня 1917 керував Микола Бенцаль.

Бенцаль Микола Гнатович (1891–1938) — український актор, режисер, театральний діяч. Працював актором у театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, актором і режисером театру «Тернопільські театральні вечори» (1915–1917), директором Тернопільського українського драматичного театру, режисером у Новому львівському театрі, театрі Йосипа Стадника, різних українських трупах.

¹⁸³ У трупі «Тернопільських театральних вечорів» Крушельницький виступав під псевдонімом М. Ворон. Про це він свідчив в особистій розмові з Петром Медведиком: «Всього зіграв тоді на тернопільській сцені близько 30 ролей. На афішах, як і більшість молодих акторів, я виступав під псевдонімом “М. Ворон”» (*Медведик, Петро. Театральна Тернопільщина // Театральна Тернопільщина: Бібліографічний покажчик / Уклад.: П. К. Медведик, В. Я. Миськів, Н. К. Іванко. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. — С. 22.*

¹⁸⁴ Йдеться про п'єсу єврейського драматурга Якова Гордіна «Хасе ді ісойме» («Сирітка Ася», 1903) і трагедію німецького драматурга Карла Фердинанда Гуцкова «Уріель Акоста» (1847).

¹⁸⁵ Запольська Габрієла (справж. Марія Габрієла Стефанія Корвін-Піотровська; 1857–1921) — польська актриса, драматург, прозаїк. Авторка популярної драми «Моральність пані Дульської» (1907).

Біографія Запольської тісно пов'язана з Україною. Народилася в селі Підгайці біля Луцька на Волині. Навчалася у Львівському педагогічно-науковому інституті. Як акторка працювала в численних галицьких мандрівних трупах, об'їздила всю Галичину. З 1904 постійно жила у Львові, де й померла. Похована на Личаківському цвинтарі.

Окремі твори Запольської українською переклав Гжицький, див.: *Запольська, Габрієля. Смерть Феліціяна Дульського. Повесть / З пол. пер. Володимир Гжицький. — Полтава: Рух, 1933. — 102 с. (перевидання — Львів, 1958. — 70 с.).*

¹⁸⁶ Коженювський Юзеф (1797–1863) — польський прозаїк, драматург, педагог. Автор знаменитої романтичної драми «Karassu górale» (1840), яка під назвою «Верховинці» йшла в багатьох театрах України.

Як і Запольська, довго жив і працював в Україні. Народився в містечку Броди на Львівщині, навчався в Збаражі, Чернівцях, Кременецькому ліцеї, де пізніше працював

професором. Викладав класичну філологію в Київському університеті (1833–1838), був директором гімназії в Харкові (1838–1846).

¹⁸⁷ «Царевич» (Carewicz, 1917) — драма Габрієли Запольської, на основі якої Франц Легар написав однойменну оперету (Der Zarewitsch, 1927), а Маріан Фукс зняв фільм (Carewicz, 1919).

¹⁸⁸ «Алло, на хвилі 477» — естрадна вистава-ревію в театрі «Березіль». Постановка режисерів Володимира Скляренка, Бориса Балабана і Леонтія Дубовика під керівництвом Леся Курбаса. Текст колективний, художник Вадим Меллер, композитор Юлій Мейтус. Прем'єра відбулася 9 січня 1929.

На хвилі 477 метрів виходили передачі харківського радіо, звідси й назва ревію. У виставі було три дії: перша, «Галопом по Харкову», складалася з окремих сцен, які пов'язував конферанс — діалоги харківських студентів Ляща (Йосип Гірняк) і Свинки (Мар'ян Крушельницький). Друга дія відбувалася в Америці, героєм третьої дії був Остап Вишня. Сюжети сатиричних сценок-мініатюр злободенного змісту, які чергувалися з танцями, пантомімою і цирковими номерами, придумували самі режисери, тексти пісенок і пародій написав Майк Йогансен. У музичному оформленні було використано модні тогочасні танці блюз, чарльстон, шимі. Див. окреме видання: Алло, на хвилі 477: [Ревію / Музика Юлія Мейтуса, тексти Майка Йогансена]. — Х.: ДВУ, 1929. — 6 с. — (Бібліотека естради).

¹⁸⁹ Калин Володимир Іванович (1896–1923) — український театральний актор і режисер. Працював у трупі «Тернопільські театральні вечори», «Молодому театрі», «Новому Львівському театрі» в Тернополі, Першому театрі Української Республіки ім. Т. Шевченка, «Кийдрамте».

¹⁹⁰ Герасимович Адам — український актор. Виступав у трупі «Тернопільські театральні вечори». У січні 1917 зіграв вїта у виставі «Украдене щастя» за п'єсою Івана Франка.

¹⁹¹ Правильно: «Тернопільські театральні вечори». Перший український стаціонарний театр у Тернополі, діяв з вересня 1915 до червня 1917. Виник на основі трупи львівського театру товариства «Руська бесіда», яка гастролювала на Тернопільщині і в перші дні російсько-австрійської війни 1914 року опинилася на російській території. Організатор і перший керівник театру Лесь Курбас, з березня 1916 Микола Бенцаль. Трупа нового театру складалася з 6 професійних акторів, 15 аматорів та оркестру. З осені 1915 до літа 1917 театр зіграв біля 320 вистав. Припинив діяльність після вступу до Тернополя німецьких військ.

¹⁹² Осиповичева (Скршиван) Антоніна (1855–1926) — українська акторка й співачка (сопрано) чеського походження. Виступала в польських мандрівних трупах, трупі «Тернопільські театральні вечори» (з січня 1917), Руському народному театрі у Львові, Чернівецькому українському театрі.

¹⁹³ Садовський Микола Карпович (1856–1933), Саксаганський Панас Карпович (1859–1940) — брати Тобілевичі, актори, режисери, громадські діячі, корифеї українського побутового театру.

¹⁹⁴ Биковець Михайло Миколайович (1894–1937) — український прозаїк, літературний діяч, критик, журналіст. Один із співзасновників Спілки селянських письменни-

ків «Плуг» (1922–1932), член редколегії журналів «Плуг» і «Плужанин». Зібрав біобібліографічну картотеку українських письменників. Репресований, розстріляний.

289

¹⁹⁵ «Плужанин» («Плуг») — щомісячний літературно-художній, критичний і громадський журнал, орган Спілки селянських письменників «Плуг». Виходив у Харкові під назвою «Плужанин» (1925–1927), потім «Плуг» (1928–1932). Відповідальний редактор — Сергій Пилипенко. Видання припинено після ліквідації ССП «Плуг» улітку 1932.

¹⁹⁶ Йдеться про публікацію: *Биковець, Михайло*. Історія з пам'ятником Т. Г. Шевченка // Плуг. — 1928. — № 3. — С. 49–55. Стаття складається з розділів «Як воно почалось», «Історія могили і пам'ятників на ній», «Справа з пам'ятником у Києві» (тут наведено лист попа за с. Браги на Київщині, що його цитує далі Гжицький), «Суперечки з-за місця для пам'ятника», «Морока з конкурсами», «Пам'ятники Шевченкові по Україні».

290

¹⁹⁷ Платун Антон Мартинович (1896–1938) — державний і партійний діяч Білорусі. Член КП(б)Б (1920), академік АН БРСР (1931). Протягом 1920–1927 на партійній роботі в Мозирі і Слуцьку. З 1927 голова Центрального правління профспілки працівників освіти БРСР і редактор журналу «Профдвижение Белоруссии». Протягом 1929–1933 народний комісар освіти БРСР, з 1933 на партійній роботі в Західному Сибіру. Автор наукової праці «Итоги культурного строительства в БССР за 10 лет». Репресований, розстріляний.

¹⁹⁸ Зарецький Михась (білор. Міхась Зарэцкі, справж. Міхаіл Яўхімавіч Касянюк; 1901–1937) — білоруський прозаїк, драматург, перекладач, критик. Член літературного об'єднання «Маладняк» (1924–1928), редактор однойменного часопису (1926–1927), член СП БРСР (з 1934). Учасник театральної дискусії в Білорусі 1928 року, його виступи розцінено як прояв націонал-демократизму. Репресований, розстріляний.

¹⁹⁹ Михайло Биковець опублікував у журналі «Плуг» дорожні нотатки «По червоній Білорусі» (Плуг. — 1928. — № 1. — С. 47–58; № 2. — С. 46–53), написані після самостійної поїздки Биковця до Білорусі влітку 1927. Інших творів з враженнями про Білорусь у Биковця немає. Імовірно, Гжицький, який у роботі над «Спогадами про минуле» консультувався річним комплектом журналу «Плуг» за 1928 рік, мав на увазі саме цей твір.

²⁰⁰ Статтю розшукати не вдалося.

²⁰¹ Любченко Аркадій Панасович (1899–1945) — український прозаїк і драматург. Друкувався з 1918. Член літературних організацій Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ (секретар організації), «Пролітфронт», ЛОЧАФ, СРПУ. Член редколегії журналів «Літературний призов», «Радянський фронт». Під час Другої світової війни працював у журналі «Нова Україна» в Харкові. Емігрував до Німеччини.

291

²⁰² Ковальчук Яків Охрімович (1889–1937) — український прозаїк, журналіст. Народився в с. Городниця Брацлавського повіту (нині в Немирівському р-ні Вінницької обл.). Освіта початкова нижча. Жив і працював у Харкові. Як прозаїк дебютував у газеті «Рада». Член Спілки селянських письменників «Плуг». Арештований у грудні 1933, засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів. Розстріляний у 1937 на Соловках.

²⁰³ Антирелігійна рубрика в «Селянській правді» називалася «Проти богів».

²⁰⁴ Гжицький неточно називає прізвище. Темченко Павло Кононович (1882–1950? 1951?) — український прозаїк. Народився в с. Широке Херсонського пов. Херсон-

ської губ. (нині с. м. т., райцентр Херсонської обл.) в селянській родині. Освіта — початкова народна школа. Брав участь у битві за Порт-Артур у ході російсько-японської війни, протягом 1904–1905 був у японському полоні. З 1906 жив у Широкому, працював робітником за різними спеціальностями. Брав участь у Першій світовій війні. У 1930 висланий за межі України на 3 роки в м. Липецьк у Росії. З 1933 жив у Київській обл., після Другої світової війни переїхав у Західну Україну. Рік смерті точно невідомо. Про долю Темченка див.: Лист Широківського райкому КПУ Дніпропетровської обл. до В. І. Півторадні від 25 травня 1955 // ІР НБУВ. — Ф. 274. — Спр. 701. — Арк. 1.

Писав російською мовою з 1899, українською з 1902. Дебютував 1913 в журналі «Маяк» (Київ). Член Спілки селянських письменників «Плуг» з 1923. Автор творів на антирелігійну тематику, які виходили окремими виданнями та у збірках «Божа дитина» (Х.: Шлях освіти, 1923), «Єрусалимська благодать» (Х., К.: Шлях освіти, 1923), «Дурисвіти» (Х.: Плужанин, 1929).

²⁰⁵ Оповідання «Допомога» і «Єрусалимська благодать» належать Павлові Темченку й увійшли, зокрема, до його збірки «Дурисвіти» (1929). Оповідання «Сучасні попівські антифони» друкувалося в «Селянській правді» під псевдонімом Про-Хор і належить плужанину Прохору Даниловичу Вороніну (1885–1940).

²⁰⁶ У доробку Якова Ковальчука майже винятково твори на антирелігійну тематику — оповідання, гуморески, нариси. Див. його книжки: «Божественна арифметика» (2-ге вид. — Х.: Плужанин, 1930), «Зелені свята» (Х.: ДВУ, 1928), «Про чудеса на Україні» (Х.: ДВУ, 1925), «Трубний глас» (Х., Полтава: Плужанин, 1931), зокрема в серії «Антирелігійна бібліотека» вийшли «Єзуїти» (Х.: ДВУ, 1930), «Ксьондзи на Україні» (Х.: ДВУ, 1930; рос. пер.: *Ковальчук, Яков*. Про ксендзов (Ксьондзи на Україні) / Пер. с укр. Захара Крайнюка. — М.: Изд-во «Безбожник», 1930), «Рідні брати» (Х.: ДВУ, 1929), «Свята на Україні: У звичаях та забобонах» (Х.: ДВУ, 1929), «Старовіри» (Х.: Пролетар, 1931) та ін. Ковальчук упорядкував також «Безбожний пісенник» (2-ге вид. — Х.: Плужанин, 1930).

²⁰⁷ За даними довідника «Ленинградский мартиролог: 1937–1938» (СПб., 1995), Яків Ковальчук служив у Петлюри і в органах ВЧК. Його перша книжка — «Криваві легенди (Із записок військово-революційного слідчого)» (Х.: Книгоспілка, 1925).

²⁰⁸ Див.: Різдва́ний вечір: Збірка з нотами і малюнками / Спілка селянських письменників «Плуг». — Х.: Вид-во ЦК КСМ України, 1923. — 88 с. До збірника, крім згаданих творів, увійшли п'єса Василя Муринця «Раб прокинувся», байка Сергія Пилипенка, кілька відомих революційних пісень та антирелігійних віршів для декламації.

²⁰⁹ Різниченко Веніамін Іванович (1901–?) — український поет і прозаїк, педагог. Народився в слободі Цареборисів Ізюмського пов. Харківської губ. (нині с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.). По закінченні гімназії навчався в Харківському інституті народної освіти, працював учителем у харківській трудшколі. Член Спілки селянських письменників «Плуг» з 1922. Писав переважно прозу для дітей, див. окремі видання: «Гарасько-повстанець» ([Х.]: ДВУ, 1926), «Сенька Вирвиглаз» ([Х.]: Плужанин, 1928), «На Дніпрельстан» ([Х.]: ДВУ, 1929), «Подорож до землі невідомої» (Х.: ДВУ, 1930; 2-ге вид. — Х., Одеса: Молодий більшовик, 1932). Серед них і антирелігійні твори, див.: *Різниченко, Веніамін*. Вовча здобич. [Антирелігійне оповідання]. — Х., Одеса: Молодий більшовик, 1932. — 38 с.

292

²¹⁰ Див.: *Панч, Петро*. Бій преподобний: Оповідання. — Х.: Шлях освіти, 1924. — 15 с. (Із творів Спілки селянських письменників «Плуг». Бібліотека селянина. Серія красного письменства за ред. С. Пилипенка, № 10); *Копиленко, Олександр*. Македон Блин: Оповідання. — [Х.]: Червоний шлях, 1925. — 36 с. (Із творів Спілки селянських письменників «Плуг». Бібліотека селянина. Серія красного письменства за ред. С. Пилипенка, № 35); *Бедзик, Дмитро*. За кулісами церкви. П'єса на 3 дії. — [Х.]: ДВУ, 1925. — 38 с. (Із творів Спілки селянських письменників «Плуг». Театральна бібліотека); *Одинець, Гаврило*. Революція в небі. — [Х.]: Червоний шлях, 1925. — 32 с. (Із творів Спілки селянських письменників «Плуг»); *Пилипенко, Сергій*. Євангеліє часу (За Полем Бертоло — з есперантської мови). — Х.: Шлях освіти, 1923. — 50 с. (Із творів Спілки селянських письменників «Плуг». Бібліотека селянина. Серія красного письменства за ред. С. Пилипенка, № 7).

²¹¹ Дукин Микола Володимирович (1905–1943) — український прозаїк, перекладач. Член Спілки селянських письменників «Плуг». Репресований, загинув у таборі.

²¹² Див.: *Гжицький, Володимир*. Комуни в степах. Вражіння з подорожі. — Х.: ДВУ, 1930. — 52 с.

²¹³ Загоруйко Пилип Никифорович (1900–1935) — український прозаїк. Член Спілки селянських письменників «Плуг», завідувач бюро виступів харківського міськкому письменників. Репресований, розстріляний.

293

²¹⁴ Див.: *Загоруйко, Пилип*. Вогні. — Х.: Рух, 1930. — 24 с.

²¹⁵ Графоман-птахівник переробив вірш Євгена Гребінки «Очи черные» (1843) та уривок «Москва! Как много в этом звуке...» з поеми Олександра Пушкіна «Евгений Онегин» (1823–1831).

²¹⁶ Теревсат — театр революційної сатири. Виник на хвилі нового, злободенного, агітаційного мистецтва з метою виховувати широкі глядацькі маси, висміювати «зовнішніх» (інтервенти, білогвардійці) і «внутрішніх» (саботажники, бюрократи) ворогів. Теревсати часто зверталися до простих і зрозумілих форм народного театру, використовували лубок, частушки, інсценізували карикатури «Вікон РОСТА».

²¹⁷ «Табакерочка» — харківський театр мініатюр. Заснований 1919, з початку 1920-х діяв як Теревсат. Художній керівник і конферансьє — Анатолій Любанський. Вистави називалися «понюшками» (укр. «понюх» — порція, дрібка нюхального тютюну) і містили кілька номерів різних жанрів. У репертуарі театру пародії, скетчі, шаржі, романси, музичні картинки, куплети, «інтимні пісеньки», танці, естрадні п'єси й водевілі. В театрі працювали композитор Ісак Дунаєвський, поети й пародисти Ніколай Агнівцев, Влад Королевич, художник Олександр Хвостенко-Хвостов, артисти Володимир Хенкін, Даниїл Оленін, Павло Росцій (Лобунько) та ін.

295

²¹⁸ Публічний диспут «Наша літературна дійсність» відбувався 18–21 лютого 1928 у Будинку літератури імені Блакитного з ініціативи його правління. У диспуті взяла участь представники уряду, літературних організацій і угруповань, журналісти, вчителі, студенти Харкова. Для ширшого обговорення питань правління Будинку Блакитного закликало до участі також письменників і критиків з інших міст України — Києва, Полтави, Одеси, Сум, Дніпропетровська. Основним доповідачем на диспуті виступив нарком освіти Микола Скрипник, його доповідь «Наша літературна дійсність» опублікував журнал «Критика» (1928. — № 2. — С. 3–20), а незабаром вона вийшла окре-

ним виданням (Х., 1928). Далі в перший день виступали представники літературних організацій: Володимир Коряк від ВУСПП, Михайль Семенко від «Нової генерації», Сергій Пилипенко від «Плуга». На засіданні 19 лютого виступали з промовами Борис Коваленко (від київської філії «Молодняка»), Іван Микитенко (від ВУСПП), Хаїм Гільдін (представник єврейської секції ВУСПП), Веніамін Фурер (редактор газети «Радянське село»), Іван Сенченко, Олекса Слісаренко і Майк Йогансен, які боронили позиції вже самоліквідованого ВАПЛІТЕ, а також Валер'ян Поліщук від групи «Авангард». 20 лютого тривало обговорення виступів, у дебатах узяли участь Василь Десняк (член редколегії журналу «Критика»), Борис Якубський з Києва, Андрій Річицький, Олесь Досвітній, Сава Божко, Михайло Майський, Антін Шмигельський, Борис Ліфшиць (директор комбінату «Радянське село»), Іван Момот, Олексій Полторацький, Володимир Гадзінський з Одеси, Андрій Клоччя, Володимир Юринець, Володимир Кузьмич, Андрій Панів, Остап Вишня, Микола Бажан. В останній день диспуту, 21 лютого, виголосили промови партійні можновладці: завідувач відділом друку ЦК КП(б) У Андрій Хвиля та секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко. З прикінцевим словом знову виступив Микола Скрипник. Промовці й дискусанти порушували питання утворення літературних організацій за художньо-формальними і стилістичними ознаками, відсутності марксистської критики, професійної кваліфікації письменників тощо. Диспут укотре виявив розходження між тогочасними літературними організаціями і притягнув величезну увагу громадськості.

²¹⁹ Скрипник Микола Олексійович (1872–1933) — український радянський партійний і державний діяч. Один з організаторів КП(б)У. Академік ВУАН (1929). З 1921 обіймав чільні державні посади в Україні, протягом 1927–1933 — народний комісар освіти. Активний прибічник політики українізації. Влітку 1933 заповідав собі смерть.

295

²²⁰ Тут Гжицький дослівно наводить уривки зі статті про диспут, опублікованої в журналі «Плуг» (див.: К. З. Літературний диспут в Будинку літератури ім. В. Блакитного // Плуг. — 1928. — № 3. — С. 72–73). Перша цитата належить Скрипнику, друга — автору статті, який переказує висновки Скрипника.

²²¹ Коряк Володимир Дмитрович (справж. Волько Давидович Блумштейн; 1889–1937) — український критик і літературознавець. Член Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВУСПП, СРПУ/СПУ. Один з головних опонентів Миколи Хвильового в літературній дискусії 1925–1928. Репресований, розстріляний.

²²² Семенко Михайль (Михайло) Васильович (1892–1937) — український поет, прозаїк, публіцист. Основоположник, теоретик і лідер українського футуризму. Організатор і керівник Ударної групи поетів-футуристів (1921), Асоціації панфутуристів (Аспанфут, 1922–1924), Асоціації комуністичної культури (АсКК, 1924), «Нової генерації» (1927–1931). Редактор футуристських журналів і альманахів, зокрема журналу «Нова генерація» (1927–1930). Репресований, розстріляний.

²²³ Тут Гжицький дослівно наводить абзац про доповідь Пилипенка на диспуті зі статті, опублікованої в журналі «Плуг» (див.: К. З. Літературний диспут в Будинку літератури ім. В. Блакитного // Плуг. — 1928. — № 3. — С. 74).

²²⁴ Поліщук Валер'ян Львович (1897–1937) — український поет, прозаїк, критик, публіцист. Член Спілки пролетарських письменників «Гарт», СРПУ. Засновник і керів-

296

ник літературного угруповання «Авангард» (1925–1929), редактор авангардистських видань. Репресований, розстріляний.

²²⁵ Коваленко Борис Львович (1903–1937) — український критик і літературознавець. Член Спілки селянських письменників «Плуг», один з керівників «Молодняка» та ВУСПП, провідник партійної лінії в літературі. Був редактором «Літературної газети», завідував кафедрою української літератури в КІНО, працював у ВУАМЛІН. Репресований, розстріляний.

²²⁶ «Молодняк» — масова літературна організація, спілка комсомольських письменників, заснована 1926 в Харкові з ініціативи ЦК ЛКСМУ. Входила до ВОАПП (Всесоюзне об'єднання асоціацій пролетарських письменників), солідаризувалася з ВУСПП. Діяли єврейська і польська секції «Молодняка», а також філії в Дніпропетровську, Кременчуці, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні. Друкований орган — щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал «Молодняк», виходив у Харкові з 1927 (сучасна назва «Дніпро» з 1944). Припинив діяльність 1932 після постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій».

²²⁷ Гжицький переписав прізвище Хаїма Гільдіна з повідомлення «Літературний диспут в будинку літератури ім. В. Блакитного» (Плуг. — 1928. — № 3. — С. 74), де його надруковано з помилкою як «Гіндін».

Гільдін Хаїм (1884–1944?) — єврейський поет і прозаїк. Народився в м. Нікополь Катеринославської губ. З 12 років працював на взуттєвих фабриках, рано приєднався до єврейського робітничого руху, друкував у єврейських газетах кореспонденції з життя пролетарів, двічі сидів у в'язниці. Член ВКП(б) з 1919. Брав участь у громадянській війні, працював у редакціях більшовицьких видань, був головою ревкому у Феодосії (1919). Згодом на літературній роботі. Репресований 1937, засланий до Сибіру.

Дебютував 1908, літературні спроби Гільдіна підтримав класик єврейської літератури Іцхок-Лейбуш Перец. Перша збірка віршів «Namer-Klangen» («Звуки молота») вийшла 1922 в Москві. Активно працював у російському Пролеткульті. Незабаром переїхав до Харкова, брав діяльну участь у літературному житті. Головний редактор єврейського літературно-художнього журналу «Ді роите вельт» («Червоний світ»), що виходив у Харкові. Автор поетичних збірок «Leniniada» («Ленініада», 1926), «Bai Unz in Land iz Mai» («У нас в країні травень», 1932), збірки оповідань «Brunems» («Колодязі», 1929). Основні теми творчості — події громадянської війни, будівництво комунізму, індустріалізація, колективізація, боротьба з ворогами народу. Виступав з критичними статтями, речник партії в літературі.

²²⁸ Фурер Веніамін Якович (1904–1936) — партійний і культурний діяч. Протягом 1922–1923 редактор черкаської газети «Робітничо-селянське око» (пізніше «Шлях революції»), згодом агент радянських спецслужб у Німеччині. З 1928 працював у відділі культури й пропаганди ЦК КП(б)У, редактором газети «Радянське село». Секретар Горлівського міськкому КП(б)У в березні 1933 — грудні 1934, відкликаний працювати завкультпропом Московської обл. Застрелився восени 1936.

²²⁹ «Радянське село» — всеукраїнська селянська газета, орган ЦК КП(б)У. Заснована 20 червня 1924 у Києві як орган губкому КП(б)У, виходила щотижня, призначалася для селян Правобережжя. 6 листопада 1925 об'єднана з газетою «Селянська правда» (Харків) і надалі виходила у Харкові. Періодичність — тричі на тиждень, наклади сяга-

ли 600 тис. Редактор — Сергій Пилипенко, згодом Веніамін Фурер. 1 січня 1933 переіменована в «Колгоспне село», 31 грудня 1934 видання припинено.

²³⁰ Йогансен Майк (Михайло) Гервасійович (1895–1937) — український поет, прозаїк, критик, літературознавець, лінгвіст, перекладач. Член Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецької групи А», СРПУ. Один із співзасновників «Універсального журналу» (1928–1929) та альманаху «Літературний ярмарок» (1928–1930). Репресований, розстріляний.

296

²³¹ Батько Йогансена, Гервасій Андрійович (Генрихович), викладав німецьку мову у 3-й харківській гімназії. Мати, Ганна Федорівна Крамаревська, походила з роду старобільських козаків.

²³² Очаків — місто в Миколаївській області на північному узбережжі Чорного моря біля гирла Дніпра.

²³³ Див.: *Семенко, Михайль*. П'єро задається. Фрагменти. Інтимні поезії. Книжка перша. — К.: Грунт, 1918. — 94 с.; *Семенко, Михайль*. П'єро кохає. Містерії (1916–1917). Інтимні поезії. Книжка друга. — К.: Сяйво, 1918; *Семенко, Михайль*. П'єро мертвопетлює. Футуризи. 1914–1918. Поезії. Книжка третя. — К.: Флямінго, 1919.

302

²³⁴ Неточна цитата з маніфесту Михайля Семенка «Сам», опублікованого як передмова у збірці його віршів «Дерзання» (1914). Збірка вийшла напередодні столітнього ювілею з дня народження Тараса Шевченка, і в передмові, спрямованій проти народницького мистецтва й культу Кобзаря, є такі рядки: «Я не приймаю такого мистецтва. Як я можу шанувати тепер Шевченка, коли я бачу, що він є під моїми ногами? ...я б задушився в атмосфері вашого “широго” українського мистецтва. Я бажаю йому смерті. Такі твої ювілейні свята. Отсе все, що лишилося від Шевченка. Але не можу й я уникнути свого святкування. Я палю свій “Кобзар”». Див. окреме видання: *Семенко, Михайль*. Дерзання. Поези. — К.: Кверо, 1914. — 8 с.

²³⁵ Гжицький довільно переказує рядки з поеми Михайля Семенка «Тов. Сонце»: «Роздягнусь біля Хмельницького, / Покажу всім / Що в мене красиве тіло». Див. окреме видання: *Семенко, Михайль*. Тов. Сонце. Ревфутпоема. — К.: Всеукрлітком, 1919.

²³⁶ Для егофутуристської лірики Ігоря Северяніна характерні естетизація образів салону й сучасного міста, умовні романтично-казкові образи, романтичний індивідуалізм та егоїзм.

²³⁷ Маяковський Володимир Володимирович (1893–1930) — російський поет, драматург, кіносценарист. Один з основоположників російського футуризму (будетляництва, кубофутуризму), засновник і редактор журналів «ЛеФ» і «Новый ЛеФ».

²³⁸ Кверофутуризм (від лат. *quaero* — досліджувати, шукати) — напрям у художній творчості, започаткований і обґрунтований Михайлем Семенком. Заснований на ідеї вічних пошуків і змін, відсутності тривалого і сталого в мистецтві. Заперечував національне мистецтво і прагнув надати йому вселюдського наднаціонального характеру. Як головні орієнтири для митця підносилися шукання, рух, динаміка.

²³⁹ В опублікованих за життя спогадах Гжицький у цьому місці називає журнал «Ілюстрована Україна», див.: *Гжицький, Володимир*. Мої побратими // Жовтень. — 1973. — № 3. — С. 89.

«Ілюстрована Україна» — літературно-науковий ілюстрований журнал. Виходив у Львові двічі на місяць протягом 1913–1914 (загалом вийшло 34 випус-

ки: 24 за 1913 та 10 за 1914). Редактор Іван Крип'якевич. Поруч з оригінальними і перекладними художніми творами друкувалися історичні, літературно-критичні і мистецтвознавчі розвідки, загальноосвітні матеріали про новинки техніки, археологічні знахідки, етнографічні замальовки, а також рецензії, огляди, політична й культурна хроніка. Крім ілюстрацій до текстів, журнал містив багато репродукцій з творів світового й українського мистецтва та фотоматеріалів. Тут дебютував український поет Яків Савченко.

303

²⁴⁰ «Каблепоема за океан» — зразок поезомалярства Михайля Семенка. Твір складається з 8 карток, на яких розташовано окремі слова. Вперше надруковано в журналі «Шляхи мистецтва» (1921. — № 2. — С. 11–14), де текст подано традиційно у дві колонки. Згодом Семенко заявив, що не давав дозволу на цю публікацію. Першу «правильну» повноколірну (чорно-червону) публікацію див.: *Семенко, Михайль*. Каблепоема за океан // Семафор у майбутнє. — 1922. — № 1 (травень). — Картки 1–8.

²⁴¹ Вакар Гро (справж. Григорій Васильович Вакар; 1901–1934) — український поет і прозаїк. Автор роману «Поїзди підуть на Париж» (1932), віршів, друкованих головно в «Новій генерації». У 1934 арештований, засуджений до 5 років виправно-трудоих таборів. Розстріляний у 1937 на Соловках.

²⁴² Шкурупій Гео (Юрій) Данилович (1903–1937) — український поет і прозаїк. Член футуристських літературних угруповань і організацій Аспанфут (Асоціація панфутуристів), АсКК (Асоціація комуністичної культури), «Нова генерація», а також СРПУ (з 1934). Репресований, розстріляний.

²⁴³ Шпол Юліян (справж. Михайло Омелянович Яловий; 1895–1937) — український поет, прозаїк, драматург, публіцист. Член літературних угруповань і організацій АсКК (Асоціація комуністичної культури), ВАПЛІТЕ (був першим президентом організації, виключений за постановою її загальних зборів від 28 січня 1927). Діяч Української комуністичної партії (боротьбистів), член КП(б)У (1919). Арештований 12 травня 1933 у справі УВО, засуджений до 10 років позбавлення волі, розстріляний у 1937 на Соловках. Наступного дня після арешту Ялового застрелився Микола Хвильовий.

²⁴⁴ Слісаренко Олекса Андрійович (справж. Снісар; 1891–1937) — український поет, прозаїк. Член «Музагету», «Комкосмосу», Асоціації панфутуристів (Аспанфут), Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецької групи А». Головний редактор видавництва «Книгоспілка». Репресований, розстріляний.

²⁴⁵ Цитується остання строфа з вірша Михайля Семенка «Ю». Див.: *Семенко, Михайло*. П'єро задається. Інтимні поезії. — К.: Грунт, 1918. — С. 30.

²⁴⁶ Цитується початок вірша «Ляля» з першої збірки Гео Шкурупія (в авторському варіанті всі слова написано з малої літери). Див.: *Король футуроперей Гео Шкурупій*. Психетози. Вітрина третя. — К.: Panfuturysty, 1922. — С. 12.

²⁴⁷ «Нова генерація» — щомісячний ілюстрований літературно-мистецький журнал лівої формації мистецтва, орган однойменної літературної організації. Виходив у Харкові протягом жовтня 1927 — грудня 1930. Відповідальний редактор — Михайль Семенко, завідувач редакцією — Дан Сотник. У декларації журналу сказано: «“Нова генерація” «висвітлює питання теорії й демонструє практиці лівих течій мистецтва (література, кіно, малярство, архітектура, театр і ін.) в їх конструктивному та деструктивному значіннях і вміщатиме: вірші, оповідання, романи; статті: формаль-

но-дослідчі, теоретичні, полемічні, критичні; памфлети, репортаж, фейлетони, референції й огляди закордону й СРСР, бюлетень лівого фронту, листування з читачами, репродукції, фото й ин.».

²⁴⁸ Коцюба Гордій Максимович (справж. Коцегуб; 1892–1938) — український прозаїк, публіцист. Член літературних організацій Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ. Один із фундаторів і редакторів журналу «Шляхи мистецтва» (Харків, 1921–1923), газети «Культура і побут». Репресований, розстріляний.

303

²⁴⁹ «Культура і побут» — щотижневий літературний і науково-мистецький додаток до газети «Вісти ВУЦВК». Виходила протягом 1923–1928 (з 7 жовтня 1923 під назвою «Література, наука, мистецтво», з січня 1925 під назвою «Культура і побут»). З січня 1929 видавалася як окрема газета під назвою «Література і мистецтво» (пізніше «Радянське мистецтво», «Радянська культура», сучасна назва «Культура і життя» — з травня 1965). Перший редактор — Василь Блакитний, пізніше Гордій Коцюба. Висвітлювала культурне й мистецьке життя УСРР, публікувала оригінальні й перекладні художні твори, літературно-критичні статті, рецензії, матеріали про театр, образотворче і народне мистецтво, кіно, музику, науку, художню самодіяльність, музейну, клубну та бібліотечну роботу, а також бібліографію й літературно-мистецьку хроніку. В газеті вперше надруковано серію шаржів художника Сашка (Олександр Довженко) та памфлети Миколи Хвильового («Камо грядеши», «Думки проти течії», «Апологети писаризму»), які ініціювали літературну дискусію 1925–1928.

²⁵⁰ Див.: *Коцюба, Гордій*. На межі. 4 новели. — Х.: Шлях освіти, 1924. — 34 с. (Бібліотека селянина. Серія красного письменства за ред. С. Пилипенка. № 16).

304

²⁵¹ Див.: *Коцюба, Гордій*. Дніпрові саги. Новели Дніпрельстану. — [Х.]: Рух, 1931. — 190 с.

²⁵² Косинка Григорій Михайлович (справж. Стрілець; 1899–1934) — український прозаїк. Член літературного угруповання «Гроно», організації «Ланка»–МАРС. Репресований, розстріляний.

²⁵³ МАРС (Майстерня Революційного Слова) — літературна організація, заснована в Києві влітку 1924 під назвою «Ланка» з метою об'єднати революційних письменників Києва. 7 листопада 1926 перейменована в МАРС. Творчі засади близькі до позиції ВАПЛІТЕ — боротися з графоманством за високу якість і європейський рівень художньої творчості. Співпрацювала з київським видавництвом «Маса». Серед членів «Ланка»–МАРС Валер'ян Підмогильний, Євген Плужник, Григорій Косинка, Дмитро Фальківський, Борис Антоненко-Давидович, Тодось Осьмачка, Марія Галич, Борис Тенета, Гордій Брасюк та ін. Критикована як «попутницька» літературна організація, припинила існування 1929.

305

²⁵⁴ Антоненко-Давидович Борис Дмитрович (1899–1984) — український прозаїк. Член літературної організації «Ланка»–МАРС, СПУ (з 1957). Арештований у січні 1935, засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів. Після відбутого терміну покарання довівно засланий до Сибіру. Після реабілітації в 1956 жив у Києві.

²⁵⁵ Підмогильний Валер'ян Петрович (1901–1937) — український прозаїк. Член літературної організації «Ланка»–МАРС. Репресований, розстріляний.

305

²⁵⁶ Плужник Євген Павлович (1898–1936) — український поет, прозаїк, драматург. Член літературної організації «Ланка»–МАРС. Репресований, помер від сухот у Соловечькому таборі.

²⁵⁷ Кардиналовська Тетяна Михайлівна (1899–1993) — українська мемуаристка, перекладач, педагог. Дружина міністра УНР Всеволода Голубовича, потім письменника Сергія Пилипенка.

²⁵⁸ Гумецька (Пилипенко) Ася (Еста) Сергіївна (нар. 1925) — американський славіст, професор Мічиганського університету. Пилипенко–Кардиналовська Міртала Сергіївна (творчий псевдонім Міртала; нар. 1929) — художник, скульптор, поетеса. Живе і працює у США.

²⁵⁹ «Гадюка» (1965) — художній фільм, знятий на Київській кіностудії ім. Довженка режисером Віктором Івченком за однойменною повістю Олексія Толстого. Психологічна драма про купецьку доньку Ольгу Зотову, яка в громадянську війну стала бійцем Червоної армії, сміливим і мужнім кавалеристом, але в мирному житті не знайшла для себе місця, не знаючи, як боротися з міщанством, наклепництвом, інтригами й лицемірством.

306

²⁶⁰ Гжицький називає твори Валер'яна Поліщука, схвалені офіційною критикою. «Дума про Бармашиху» (1922) — поема про загибель літньої селянки, комуністки, поборниці радянської влади й організаторки комуни в селі, від рук куркулів і церковників. В основу поеми покладено реальні події, див.: Незаможна селянка Бармашова і її смерть // Вісти ВУЦВК. — 1922. — 17 червня). Постановою ВУЦВК поему було розіслано РАТАУ для публікації в усіх газетах України. «Пацанок» — поема. «Адигейський співець» (1923) — поема.

²⁶¹ Див. окреме видання: *Поліщук, Валеріян*. Ленін: Поема. — Х.: Видання Всеукраїнського управління сельбудів, 1922. — 39 с. Наступного року поема вийшла у видавництві «Пролетар», але в жодному з видань передмови Сергія Пилипенка немає.

²⁶² «Авангард» — літературно-художній журнал групи «Авангард», виходив у Харкові 1928–1929. Загалом з'явилося три випуски під різними назвами: «Бюлетень “Авангарду”» (1928), «Мистецькі матеріали “Авангарду”» (1929), «Авангард 3» (1929). Нумерація сторінок у всіх трьох випусках наскрізна. Відповідальний редактор — Валер'ян Поліщук.

²⁶³ Гжицький неточно переказує повідомлення з анонімної нотатки «Хай живе прилюдний поцілунок в голу грудь!», опублікованої в рубриці «Мистецький вінегрет» у журналі «Авангард 3». Нотатка, очевидно, належить Валер'янові Поліщуку і закликає боротися з лицемірством і міщанством «за чистоту й одвертість, за здорові функції людського тіла навіть прилюдно». У нотатці повідомляється про особисте життя письменників з угруповання «Авангард», зокрема таке:

«Нарешті, художник Василь Єрмілов. Він конструктивно переладував свою квартиру й бореться з перинами своєї дружини, намагаючись зі спальні влаштувати спальне купе м'якого вагону. Він має цілковиту рацію — в спальні в наш час не живуть, як король Людовик Надцятий, а лише сплять. Крім того, беручи на увагу незручність церобкоопівських кроватів для спарування, В. Єрмілов розробляє зараз дешевий, зручний і красивий варстат-ліжко для виконання цих життєдайних функцій людського організму. В цій роботі допомагає нашому художникові своїми порадами його

дружина» (Хай живе прилюдний поцілунок в голу грудь! // Авангард 3. — Х., 1929. — С. 180).

²⁶⁴ Табідзе Тіціан Юстинович (1895–1937) — грузинський поет, один з організаторів групи грузинських поетів-символістів «Блакитні роги» (1915). Репресований, розстріляний.

307

²⁶⁵ Яшвілі Паоло Джібраелович (1895–1937) — грузинський поет і громадський діяч, один з організаторів групи грузинських поетів-символістів «Блакитні роги» (1915). Кандидат в члени ЦВК Грузії, член Закавказького ЦВК (1934). Після арештів найближчих друзів наклав на себе руки.

²⁶⁶ Див. укр. пер.: *Яшвілі, Паоло*. Пісня українки (1934) / Пер. Валентин Бичко // Поезія грузинського народу: Антологія у 2 т. / За ред. Миколи Бажана, Олексі Новицького, Симона Чиковані. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1961. — Т. 2: Поезія радянської Грузії. — С. 422–424. У перекладі Валентина Бичка присвяти немає, однак у вірші є рядки: «Був тут з жінкою своєю і поет із України...»

²⁶⁷ Коваленко Гаїна Симонівна (1905–1989) — українська актриса і перекладач, перша дружина Миколи Бажана. Перекладала з грузинської, зокрема твори Георгія Леонідзе, Акакія Церетелі, поему Симона Чиковані «Пісня про Давида Гурамшвілі» (у співавторстві з Миколою Бажаном).

Бажан Микола Платонович (1904–1983) — український поет, перекладач, державний і громадський діяч. Член Асоціації панфутуристів (Аспанфут), СРПУ/СПУ (голова СПУ у 1953–1959). Голови Ради Міністрів УРСР (1943–1948). Академік АН УРСР (1951), головний редактор УРЕ (1958–1983), заслужений діяч науки УРСР (1966), Герой Соціалістичної Праці (1974). Лауреат Ленінської премії (1982), двічі лауреат Сталінської премії (1946, 1949) та Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1965, 1971), Державної премії Грузинської РСР імені Шота Руставелі (1937).

²⁶⁸ Перші романи Юрія Яновського, які вийшли друком ще до арешту Гжицького. Див. окремі видання: *Яновський, Юрій*. Майстер корабля: Роман. — [Х.]: Книгоспілка, 1930. — 224 с.; *Яновський, Юрій*. Чотири шаблі. — [Х.]: Книгоспілка, 1930. — 226 с.

308

²⁶⁹ Особу встановити не вдалося.

²⁷⁰ Річицький Андрій (справж. Анатолій Андрійович Пісоцький; 1893–1934) — український політичний діяч і літературознавець. Член Центральної Ради від УСДРП, один з організаторів і керівник УКП. Професор Інституту марксизму-ленінізму, науковий працівник ВУАМЛІН та Інституту української літератури імені Шевченка, член редколегії журналу «Більшовик України». Голова правління Державного видавництва України (1928–1930), заступник головного редактора УРЕ (1930–1933). Репресований, розстріляний.

309

²⁷¹ «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ) — багатотомна універсальна енциклопедія про Україну, перша республіканська енциклопедія в СРСР. З ініціативою УРЕ виступив нарком освіти Микола Скрипник. У Харкові було створено редакцію УРЕ, яка складалася з редакційної колегії, головного редактора (Скрипник, після його самогубства Володимир Затонський), двох його заступників (Андрій Річицький і Адольф Геттлер), ученого секретаря (Леон Кленович), редакційного бюро та 13 редакційних відділів, а також планового відділу (з підвідділами словника та обліку й комплектування), контрольної редакції та бібліотеки. Голова управи УРЕ — Ісай

Фалькевич (після його відставки Антон Біленький-Березинський). До співпраці було залучено понад 100 фахівців. Друкований орган редакції — «Бюлетень УРЕ» (вийшло з числа). Підготувала три з запланованих 20 томів. У листопаді 1934 постановою Політбюро ЦК КП(б)У роботу над УРЕ було зупинено, апарат розпущено, матеріали і майно передано у власність Наркомосу. Проект 20-томної УРЕ відновлено у другій половині 1950-х.

311 ²⁷² Гжицький цитує знамениту фразу «Любовная лодка разбилась о быт» з незакінченого вірша Маяковського, який зберігся в записниках поета і датується 1928–1930 роками.

312 ²⁷³ Хоткевич Гнат Мартинович (псевдонім Гнат Галайда; 1877–1938) — український прозаїк-модерніст, драматург, літературознавець, мистецтвознавець, музикант, етнограф, громадсько-культурний діяч. Друкувався з 1897. Засновник першого робітничого театру в Україні (1903), Гуцульського театру (1910). Автор першого підручника гри на бандурі та ще понад 30 книжок. Репресований, розстріляний.

²⁷⁴ Див.: *Калідаса*. Шякунталя. [Драма] / Пер. з передм. і прим. Гната Хоткевича. — [X.]: ДВУ, 1929. — 200 с.

313 ²⁷⁵ Дергачі (до 1943 — Деркачі) — місто в Харківській області, райцентр.

²⁷⁶ У січні 1906, тікаючи від переслідувань поліції, Хоткевич емігрував на Галичину. Спершу жив у Львові, потім у с. Криворівня (нині Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.). Тут він організував перший на Гуцульщині драматичний гурток, який згодом переріс у народний аматорський театр. У серпні 1910 виставою «Антін Ревізорчук» у с. Красноїлля (нині теж у Верховинському р-ні на Івано-Франківщині) почав свою історію Гуцульський театр, у якому Хоткевич був режисером і автором: спеціально для самодіяльної сцени переробив і переклав гуцульським діалектом п'єсу Юзефа Коженювського «Верховинці» («Антін Ревізорчук») та написав гуцульською говіркою оригінальні п'єси «Довбуш» (1909), «Гуцульський рік» (1910), «Не проспи» (1911). Протягом 1911–1912 Гуцульський театр гастролював по селах і містечках Галичини, Буковини, Польщі, загалом було зіграно 68 вистав у 61 місті. Навесні і влітку 1914 відбулися гастролі концертної групи театру в Наддніпрянській Україні й Москві. Театр припинив існування з початком Першої світової війни.

²⁷⁷ На основі способу гри слобожанських кобзарів Хоткевич розробив академічний спосіб гри на бандурі, який нині називається харківським, або хоткевичівським. Він автор кількох підручників і музикознавчих праць про бандуру, серед них «Підручник гри на бандурі» у 6 зошитах (Львів, 1909; Харків, 1929–1931), «Короткий курс гри на бандурі» (1931), «Кобза, торбан і бандура» (1931), «Бандура та її можливості» (1933), «Бандура та її репертуар» (1933), «Бандура та її конструкція» (1934), «Бандура» (1935); а також низки композицій та обробок народних пісень для бандури. Протягом 1926–1932 Хоткевич керував новоствореним класом бандури в Харківському музично-драматичному інституті, а протягом 1928–1933 ще й Полтавською капелою бандуристів.

Протягом 2002–2009 Фонд національно-культурних ініціатив імені Гната Хоткевича перевидав його основні підручники гри на бандурі. З 1998 у Харкові раз на три роки проводиться Міжнародний конкурс виконавців на українських народних інструментах імені Гната Хоткевича.

²⁷⁸ Лошнів — село в Терехівлянському районі Тернопільської області.

- ⁱ У бібліографії української поезії, яку уклав Юрій П'ядик, вказано ще шість поезій для дітей авторства Гжицького, див.: Українська поезія кінця XIX — середини XX ст.: Бібліографія. Антологія / Укладач Ю. В. П'ядик, упорядники-редактори: І. Г. П'ядик-Халаявка, Н. Г. Дашкіна. — К., 2011. — Т. II: Г–Ж. — С. 166. 268
- ⁱⁱ Уманцева Юлія Григорівна (1894–1959) — друга дружина Миколи Хвильового. 274
- ⁱⁱⁱ Гжицька (уродж. Кривша) Марія Іванівна (1895–?) — перша дружина Володимира Гжицького. Народилася в Курській губ., після гімназії навчалася в Курсько-Знаменській общині на курсах сестер милосердя, під час Першої світової війни працювала в евакогоспіталах, у Петрограді в Червоному Хресті. З 1917 жила в Харкові, працювала в лікарнях. Одружилася з агрономом Михайлом Маєвським, виїхали в Білгородську губ., потім на Полтавщину. Після розлучення повернулася до Харкова, де в 1924 одружилася з Гжицьким. Після його арешту в 1933 виїхала з батьками в Орловську обл., потім жила в Курську. З 1935 працювала в санаторіях на Кавказі і в Криму. Під час Другої світової війни потрапила в списки на вивіз до рейху, у Вінниці на прохання професора Львівського ветеринарного інститут Степана Гжицького її відпустили з поїзда побачитися з родичами. Оселилася в с. Янів (нині — с. Долина) Тербовлянського р-ну у Наталії Гжицької, де навесні 1944 після приходу радянських військ призначена секретарем сільради. Заарештована 7 лютого 1946 за антирадянську агітацію, засуджена до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах і 3 років обмеження в громадянських правах. Відбувала покарання в Амурській обл. Звільнена 23 липня 1954, повернулася в Україну, жила в м. Ізюм на Харківщині. Реабілітована 29 грудня 1992. 274
- ^{iv} Бобинська (уродж. Пастушенко) Емілія Андріївна (1906–1946) — дружина Василя Бобинського. Після трирічного ув'язнення в Дмитровлагу Бобинський оселився в м. Калінін (нині — м. Твер) і влаштувався економістом обласної планової комісії, сюди до нього приїхали дружина з сином. Бобинський арештований удруге 1 листопада 1937; дружина арештована 3 листопада 1937, засуджена до 5 років позбавлення волі. Покарання відбувала в Караганді, працювала на швейній фабриці. В 1946 разом із сином повернулася до Львова. Реабілітована 13 березня 1958. 283
- Бобинський Борис Васильович (1927–1966) — син Василя Бобинського. Після арешту батьків перебував у дитячих розподільниках, де його розшукала мати. Втік із розподільника в 1943 і самотужки дістався до Караганди. Разом з матір'ю повернувся в Україну в 1946. Трагічно загинув.
- ^v Ірчан Зіна Францівна (1900–?) — дружина Мирослава Ірчана; Ільїна (уродж. Ірчан) Майя Андріївна (1926–?) — донька Мирослава Ірчана, жила в Астрахані. 284

*Підготовка тексту,
коментар Ярини Цимбал*